

2008

Kunst- en Handschriftenbezit van de Norbertijnenabdijen

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner

Recommended Citation

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries, "Kunst- en Handschriftenbezit van de Norbertijnenabdijen" (2008).
Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.. 18.
https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner/18

This Book is brought to you for free and open access by the Center for Norbertine Studies at Digital Commons @ St. Norbert College. It has been accepted for inclusion in Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings. by an authorized administrator of Digital Commons @ St. Norbert College. For more information, please contact sarah.titus@snc.edu.

**Kunst- en
Handschriftenbezit
van de Norbertijnenabdijen**

**Kunst- en Handschriftenbezit
van de Norbertijnenabdijen**

Deze bundel kwam tot stand naar aanleiding van de achttiende contactdag van de
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden
op zaterdag 19 april 2008 in de Abdij van Park

Redactie: H. Janssens

D/2008/0942/12

Besteladres:
H. Janssens, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode
h.janssens@abdijsaverbode.be

Inleiding

De verschillende norbertijnenabdijen in de Nederlanden, in het bijzonder deze in Brabant, zijn niet weg te denken uit het erfgoedlandschap. Gelegen te midden van een historisch gegroeid geheel van landbouwgronden en bossen met waardevolle fauna en flora, getuigt het centrale kloostercomplex van een eeuwenlange sterke religieuze uitstraling, terwijl de rondom gelegen bedrijfsgebouwen herinneren aan het stevige economische systeem waarop de welstand van de abdijen steunde. Als neerslag van het geestelijke en intellectuele leven ontstonden bibliotheken, voorzien van zelf gekopieerde of gekochte handschriften, in latere eeuwen gedrukte boeken. Tegelijk weerspiegelt een langzaam opgebouwd kunstpatrimonium de spiritualiteit van de bewoners.

Tijdens de contactdag werd veel aandacht besteed aan overgeleverde middeleeuwse handschriften uit premonstratenzer abdijen. Zo bewaart de Koninklijke Bibliotheek in Brussel een belangrijke collectie van zowel manuscripten als boeken die in norbertijnenabdijen werden vervaardigd of door hen verworven. Ann Kelders schenkt in de samenvatting van haar lezing een bijzondere aandacht aan de abdijen van Tongerlo en Park, die in de Brusselse collectie prominent aanwezig zijn. Vervolgens sluit Mirjam Raaphorst hierop aan met een korte voorstelling van een aantal bijzondere handschriften uit het bezit van de Abdij van Berne te Heeswijk. Hierna licht zij de website www.mmdc.nl of 'Medieval Manuscripts in Dutch Collections' – middeleeuwse handschriften in Nederlands openbaar bezit – toe. Aan de hand van praktische voorbeelden illustreert zij voor de onervaren gebruiker de verschillende zoekmogelijkheden van de website en toont zij welke informatie over de in Nederland bewaarde middeleeuwse handschriften aldus vlot kan worden teruggevonden.

In de derde bijdrage brengt Petra Veldman enkele kunsthistorische hoogtepunten voor het voetlicht uit het patrimonium van de norbertijnenabdijen van de vijftiende tot de zeventiende eeuw, dat nog steeds in situ wordt bewaard. In deze weelde van kunstwerken zijn enkele zeer uitzonderlijke parels terug te vinden.

Stefan Van Lani sluit af met een korte maar zeer informatieve toelichting over de aan de gang zijnde herbesteding van de Parkabdij. Gesticht in 1129 en slechts nauwelijks veranderd sedert het begin van de achttiende eeuw, geldt het abdijcomplex als een der best bewaarde in de Nederlanden. De restauratie van het geheel en het deels zoeken naar herbestedingen is een langetermijnproject dat steunt op een breed draagvlak van partners. De abdijsamenleving kiest er voor om samen met dit draagvlak de erfgoed- en andere waarden van haar kloostersite aan de volgende generaties door te geven.

De Werkgroep dankt de verschillende sprekers omdat door hun inspanningen zowel de contactdag als deze tekstbundel mogelijk werden. Dank ook aan prelaat F. Swarte voor de geboden gastvrijheid en in het bijzonder aan Stefan Van Lani en zijn medewerk(st)ers voor de praktische realisering hiervan.

Enkele weken na de contactdag, op 1 juni 2008, overleed te Eindhoven, ten gevolge van complicaties na een geslaagde hartoperatie, Huub van Bavel (°1923), norbertijn en archivaris van de Abdij van Berne, en sedert het begin actief lid van de Werkgroep. Wij willen hem gedenken en danken voor zijn jarenlange intensieve medewerking.

Kloosters op de Kunstberg
Handschriften uit de abdijen van Park en Tongerlo
in de Koninklijke Bibliotheek van België

Ann Kelders

Historisch overzicht

Voor tal van kloosterbibliotheken uit de Zuidelijke Nederlanden diende zich in de tweede helft van de achttiende eeuw een scharnierperiode aan. Hun collecties, waarvan de oorsprong vaak tot de middeleeuwen terugging, werden tot dan toe gekenmerkt door een relatieve stabiliteit, die al dan niet gepaard ging met een gestage uitbouw van het boekenbezit. De politieke situatie tijdens de Oostenrijkse en vervolgens de Franse periode bracht daar evenwel verandering in en beroerde de bestaande constellaties vaak op spectaculaire wijze. Ook op de abdijen van Park en Tongerlo, die hier nader zullen worden belicht, is deze vaststelling van toepassing.

a. De Parkabdij

Na de afschaffing van de contemplatieve kloosters in 1783, maakte Jozef II in 1786 ook een einde aan de bisschoppelijke seminaries en gaf hij het bevel de priesteropleiding te organiseren in het door hem gestichte seminarie-generaal te Leuven. De weigering van de kloosterlingen van Park om aan het keizerlijk bevel gevolg te geven, leidde in 1789 tot de opheffing van de abdij. Het herstel van het religieuze leven in Heverlee, dat in 1790 een aanvang nam, was van korte duur: in 1797 volgde een nieuwe afschaffing en moesten de bewoners hun abdij verlaten.

In tegenstelling tot andere instellingen – en ondanks pogingen in die richting – werd het boekenbezit van Park nooit geconfisqueerd. De ontmanteling van de bibliotheek vond inderdaad pas plaats in de negentiende eeuw op een ogenblik waarop enkele van de nog overgebleven kloosterlingen reeds naar de abdij waren teruggekeerd. Geplaagd door geldgebrek, namen zijzelf uiteindelijk het initiatief om hun boeken te verkopen. In 1829 werd de collectie door Henri Baumans te Leuven geveild. De catalogus die voor deze gelegenheid werd gepubliceerd, verwijst echter op geen enkele wijze naar de eigenaars, maar maakt enkel gewag van een *très-riche, superbe et nombreuse collection de livres et manuscrits*. De norbertijnen van Park hadden er trouwens ook zelf voor gezorgd zo weinig mogelijk identiteitsgegevens in hun handschriften achter te laten: zowel de wapenschilden waarmee de achttiende-eeuwse banden waren getooid als verschillende herkomstvermeldingen in de codices zelf, waren vóór de verkoop uitgeleerd.

De meeste handschriften uit de Parkabdij die vandaag in de Koninklijke Bibliotheek van België berusten, zijn – rechtstreeks of onrechtstreeks – via de veiling van 1829 in Brussel beland. Sylvain Van de Weyer, de toenmalige conservator van de handschriftencollectie van de instelling die op dat ogenblik nog de ‘Bourgondische Bibliotheek’ werd genoemd, was op de veiling aanwezig en kocht er vijfendertig codices. Hij had echter met concurrentie te kampen: ten gevolge van het uiteenvallen van de bibliotheken uit het ancien régime en de verregaande verspreiding van het boekenbezit brak een gouden tijd aan voor bibliotheekverzamelaars. Door het groot aanbod aan handschriften en oude drukken die op de markt werden gebracht, zijn vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw een aanzienlijk aantal belangrijke privécollecties gevormd. Het wekt dan ook nauwelijks verwondering dat hun eigenaars op de veiling van de handschriften van de Parkabdij aanwezig waren. Vooral de Engelse verzamelaar Richard Heber

(1774-1833) en de Gentse bibliothecaris Pierre Philippe Constant Lammens (1762-1836) lieten zich daarbij niet onbetuigd. Aankopen van de Engelse boekhandelaar Thomas Payne vonden uiteindelijk hun weg naar Cheltenham, waar de, eveneens Engelse, 'collectionneur' Thomas Phillipps zijn aanwinsten bewaarde. Na de dood van deze verzamelaars zorgde het actieve aankoopbeleid van de jonge Belgische staat er uiteindelijk voor dat een belangrijk deel van dit privaat boekenbezit – en dus ook van de door verzamelaars aangekochte Parkhandschriften – met enig uitstel toch nog in de Koninklijke Bibliotheek van België terecht kwam.

b. De abdij van Tongerlo

De geschiedenis van de bibliotheek van de abdij van Tongerlo is nauw verbonden met de lotgevallen van de Antwerpse jezuïeten. De opheffing van de jezuïetenorde in 1773 had tot gevolg dat de bibliotheek van de bollandisten – die zich toelegden op de hagiografie – en het boekenbezit van het Museum Historiographicum – dat een bredere studie van de geschiedenis van de Nederlanden op het oog had – in 1778-1779 naar Brussel werden overgebracht. Zowel de bollandisten als de historiografen vonden, samen met hun collecties, onderdak bij de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus in de abdij van Sint-Jacob-op-de-Koudenberg, waar ze de toestemming kregen hun activiteiten verder te zetten. Toen op bevel van Jozef II in 1783 echter ook de contemplatieve kloosters werden afgeschaft, moest de Koudenbergabdij eveneens worden ontruimd. De beide jezuïetenbibliotheken werden in 1789 verkocht aan de abdij van Tongerlo, die daarbij ook de verplichting op zich nam de publicatie verder te zetten van de *Acta Sanctorum* van de bollandisten en van de *Analecta Belgica* van de historiografen.

Toen de norbertijnen van Tongerlo – net als hun confraters uit Heverlee – weigerden de colleges aan het Leuvense seminarie-generaal te volgen, werd hun abdij reeds in datzelfde jaar 1789 onder sekwestering geplaatst. Ook gedurende de volgende decennia kende de geschiedenis van beide instellingen een parallel verloop: na een korte herstelperiode ten gevolge van de Brabantse Omwenteling – waarin Tongerlo een actieve rol speelde – volgde in 1796 het opheffingsbesluit. In tegenstelling tot de collecties van de Parkabdij, viel de bibliotheek van Tongerlo echter wel ten prooi aan confiscatiemaatregelen: een deel van het boekenbezit, waarvan het aantal banden door de contemporaine verslaggeving op circa 12.000 werd geschat, werd in 1797 naar Antwerpen gevoerd ten behoeve van de bibliotheek van de Centrale School van het Departement van de Twee Neten.

Een ander belangrijk deel van de roerende goederen, waaronder ook handschriften en gedrukte werken, had echter op dat ogenblik de abdijgebouwen reeds verlaten en was op verschillende plaatsen – voornamelijk in de Kempen maar ook in het buitenland – in veiligheid gebracht. De boeken die na de val van Napoleon konden worden gerecupereerd, maakten het voorwerp uit van twee veilingen die, respectievelijk, in 1825 en 1827 werden georganiseerd. De eerste vond plaats in het Antwerpse professiehuis. Hoewel ook in dit geval de herkomst van de geveilde boeken niet werd vermeld, waren de privé-verzamelaars prominent aanwezig. Behalve de reeds geciteerde Richard Heber en, in mindere mate, Pierre Lammens, werd ook Karel van Hulthem (1764-1832) als één van de kopers geciteerd. De collectie van deze bibliothecaris – achtereenvolgens verbonden aan de Gentse Centrale School, de bibliotheek van de Stad Brussel en de Bourgondische Bibliotheek – werd in 1837 door de Belgische staat aangekocht en vervolgens ondergebracht in de pas opgerichte Koninklijke Bibliotheek.

De meeste handschriften uit Tongerlo die vandaag op de Kunstberg worden bewaard, zijn echter afkomstig van de verkoop van de boeken die waren samengebracht in het kasteel van de familie de Merode te Westerlo, in de onmiddellijke omgeving van de abdij. Enkele jaren voor de Belgische onafhankelijkheid werd de totaliteit van de daar verzamelde stukken in 1827 verworven door de Nederlandse staat, die de aankopen vervolgens verdeelde: de gedrukte werken werden aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag toegewezen, terwijl de handschriften hun eindbestemming vonden in de Bourgondische Bibliotheek te Brussel.

De reconstructie van de handschriftencollecties: mogelijkheden en beperkingen van het bronnenmateriaal

a. De Parkabdij

Het middeleeuwse bronnenmateriaal met betrekking tot het handschriftenbezit van de Parkabdij beperkt zich tot een aantal schaarse archiefnotities, waarvan de oudste uit de dertiende eeuw stammen. Het gaat meer bepaald om testamenten met vermelding van schenkingen van boeken aan de kloosterbibliotheek. Uit de vijftiende eeuw zijn sporen overgeleverd van betalingen voor het kopiëren, verluchten of inbinden van handschriften of voor de aankoop van het daartoe benodigde materiaal.

Belangrijke bronnen voor de reconstructie van de bibliotheek van de Parkabdij blijven de catalogi uit de zestiende tot de negentiende eeuw. De oudste inventarisbeschrijvingen met betrekking tot het boekenbezit van de abdij vinden we terug in een zestiende-eeuwse codex, bewaard in de Österreichische Nationalbibliothek (Wenen, ÖNB, hs. Series Nova 12694). Dit handschrift bevat geen catalogus van de Parkabdij *stricto sensu*, maar wel een lijst van de codices die in het Oudergemse Rooklooster werden bewaard. De samensteller heeft zich echter de moeite getroost om naast de titelbeschrijving telkens ook te noteren welke andere bibliotheken uit de Zuidelijke Nederlanden het betrokken werk eveneens in hun bezit hadden.

Een ander – en vermoedelijk het meest bekende – voorbeeld van een dergelijke collectieve catalogus uit het ancien régime is de *Bibliotheca Belgica manuscripta* van Antonius Sanderus (1586-1664). Deze Ieperse kanunnik reisde in de eerste helft van de zeventiende eeuw rond in de Zuidelijke Nederlanden, waar hij de bibliotheken bezocht die op het bezit van handschriften konden bogen. Zijn speurtocht resulteerde in een inventaris in twee delen die in 1641-1643 in Rijsel werd gedrukt. Een deel van de titelbeschrijvingen nam Sanderus voor eigen rekening. Voor het hoofdstuk over de Parkabdij deed hij echter een beroep op zijn contactpersoon ter plaatse, abt Johannes Masius (abbatiaat: 1634-1647). Details over de redactie zijn bekend dankzij een brief aan Sanderus uit 1636, waarin Masius zich verontschuldigt voor de opgelopen vertraging ten gevolge van de moeilijke omstandigheden waarin hij zich van zijn taak moest kwijten.

Naar aanleiding van de geplande confiscatie van de bezittingen in 1789 werd, in opdracht van de Algemene Regeringsraad, een inventaris opgemaakt van het boekenbezit van de Parkabdij, die echter verloren is geraakt. Dit impliceert dat we voor een periode van bijna twee eeuwen slechts over uiterst summiere informatie beschikken. Door de verdwijning van de achttiende-eeuwse catalogus, is het na de publicatie van de *Bibliotheca Belgica manuscripta* van Sanderus – in het midden van de zeventiende eeuw – immers wachten tot de veilingcatalogus van 1829, die door Henri Baumans met het oog op de verkoop van de handschriften werd opgesteld.

Niet enkel het verlies van gegevens en van de handschriften waarop ze betrekking hebben, maar ook de beschrijvingswijze van de codices in de eerder geciteerde documenten, stellen de onderzoeker voor interpretatieproblemen. Zowel de titelgegevens in de middeleeuwse archivalia als de bibliotheekcatalogi laten immers vaak geen identificatie van de handschriften toe. Als een rekening uit 1457, bijvoorbeeld, melding maakt van een opdracht aan Arnoldus de Ponte *pro novo antiphonario* [voor een nieuw antifonarium], blijkt dit inderdaad onvoldoende om deze verwijzing op overtuigende wijze aan één van de overgeleverde handschriften te kunnen koppelen.

Een andere moeilijkheid heeft te maken met dubbelzinnige aanduidingen: in de collectieve catalogus van Rooklooster wordt het boekenbezit van de Parkabdij aangeduid met de letter "P". In hetzelfde document vinden we echter ook de kleine "p" terug, die verwijst naar de Leuvense dominicanen (of *predicatorum fratrum*). Daar in het handschrift het onderscheid tussen hoofd- en kleine letters niet steeds duidelijk is, blijft over sommige toeschrijvingen twijfel bestaan.

Een derde aspect dat het onderzoek naar de geschiedenis van de Parkcollecties in de weg staat, hangt samen met het onvermogen om het aantal volumes in de abdijsbibliotheek correct in te schatten. Vooral de lijst in de *Bibliotheca Belgica manuscripta* leidt in dit opzicht tot verwarring. Uit de analyse van de gegevens blijkt immers dat abt Masius bij de samenstelling eerder een bibliografische dan een codicologische invalshoek had. Enerzijds heeft hij teksten die deel uitmaakten van verzamelhandschriften of convoluten afzonderlijk genoteerd, zodat de lezer de ontorechte indruk krijgt met verschillende codices te maken te hebben. Anderzijds verschaft de lijst niet altijd duidelijkheid over het aantal volumes waaruit een handschrift bestaat. De werkwijze van de catalogograaf heeft dus, met andere woorden, zowel een over- als een onderschatting van het aantal banden tot gevolg. De verwarring die hierdoor ontstaat, wordt aanzienlijk vergroot door het feit dat het herinbinden van de handschriften in sommige gevallen gepaard ging met een herschikking van de teksten.

Het overgrote deel van de codices van de Parkabdij werd in het begin van de achttiende eeuw inderdaad van nieuwe banden voorzien. Deze operatie blijft vaak een bron van ergernis, niet alleen voor boekhistorici die inzicht proberen te krijgen in de samenstelling van de collectie, maar ook voor boekbandspecialisten die tevergeefs hopen sporen van de oorspronkelijke banden te ontdekken. Daar waar de catalogi en inventarissen niet steeds uitsluitend geven, zijn de handschriften, door de uniforme wijze waarop ze zijn ingebonden, echter in dergelijke mate herkenbaar dat hun herkomst onomstotelijk kan worden aangetoond. De bruinlederen banden met goudgestempelde ruggen, waarop marokijnrode etiketten met titelgegevens zijn aangebracht, zijn dan ook eersterangs bronnen voor de reconstructie van de bibliotheek. De weggeradeerde wapenschilden op voor- en achterplat vormen bovendien in twijfelgevallen het doorslaggevend bewijs voor hun relatie met de Parkabdij.

Andere informatie die ons door de codices zelf wordt verschaft, vinden we op het voorste dekblad terug. We treffen er vaak het oude plaatskenmerk aan, dat het betrokken handschrift in de Parkbibliotheek lokaliseert. Concreet gaat het steeds om een letter *I* of *K*, gevolgd door het woord *theca* en een Romeins cijfer tussen *I* en *XV*.

Ten slotte dient ook met de tekstuele herkomstaanduidingen rekening te worden gehouden. De achttiende-eeuwse vermelding *Liber Bibliothecae Parchensis* of *Liber Bibliothecae Monasterij Parchensis* staat over het algemeen op het voorste schutblad of op het eerste blad van het tekstcorpus genoteerd. Aantekeningen zoals *Liber sancte Marie in Parcho* op het einde van sommige codices, dateren veeleer uit de periode van de transcriptie van de tekst en verwijzen dan ook naar de geschiedenis van de middeleeuwse bibliotheek.

b. De abdij van Tongerlo

Ondanks het feit dat de overgeleverde handschriften uit de Parkabdij nog steeds niet al hun geheimen hebben prijsgegeven, kunnen we zonder twijfel concluderen dat de bibliotheekgeschiedenis van de abdij van Tongerlo de historici nog voor veel meer vraagtekens plaatst. Dit heeft vanzelfsprekend te maken met de huidige stand van het onderzoek en het terrein dat in sommige opzichten dan wel niet braak ligt, maar toch belangrijke open plekken vertoont.

Een andere vaststelling betreft de complexiteit van de collectie. In het geval van de Parkabdij kunnen we immers gewagen van een vrij homogene bibliotheek, waarin de middeleeuwse handschriften vaak reeds kort na hun vervaardiging terechtkwamen en vervolgens werden bewaard. De herkomst van de codices uit de abdij van Tongerlo vertoont een veel grotere heterogeniteit, die bovendien ook op het vlak van de datering merkbaar is: de beide geciteerde jezuïetencollecties waren typische werkbibliotheken die met het oog op de tekstuitgaven en de studies van de bollandisten en de historiografen waren samengesteld en, als dusdanig, nog tot het einde van de achttiende eeuw werden gebruikt. Vergeleken met de Parkabdij, treffen we in Tongerlo dan ook aanzienlijk meer postmiddeleeuwse handschriften aan en, bijgevolg, een grotere inhoudelijke variatie.

Nochtans vallen er ook parallellen te noteren: ook in het geval van Tongerlo dateert de eerste catalogus – opgedragen aan abt Arnold Streyters en bewaard in de Koninklijke Bibliotheek (Brussel, KBR, hs. 8242-8243) – uit de zestiende eeuw. In de zeventiende eeuw neemt Antonius Sanderus de handschriftenverzameling van Tongerlo op in zijn *Bibliotheca Belgica manuscripta*. Een handgeschreven catalogus, in 1625 samengesteld door de toenmalige bibliothecaris, Cosmas Dillen, bevindt zich, net als de *Index bibliothecae*, die in het begin van de achttiende eeuw werd afgesloten, in het archief van de huidige abdij (respectievelijk Abdijarchief Tongerlo, V, nr. 323 en *Ibidem*, nr. 312). Idealiter zouden deze catalogi, die een beeld geven van de samenstelling van de abdijbibliotheek vóór de integratie van de jezuïetencollecties, met elkaar moeten worden vergeleken en dienen de vermelde handschriften te worden geïdentificeerd. De methodologische problemen die zich ook reeds voor de boeken uit de Parkabdij stelden, beïnvloeden het onderzoek in dit geval evenwel nog in grotere mate.

De middeleeuwse eigendomsmerken *Liber S. Marie de [of in] Tongerlo [of Tongerloo]* en *Liber S. Marie Tungerloensis ecclesie* zijn te sporadisch om te dienen als basis voor de bibliotheekreconstructie. De herkomstaanduiding *Bibliothecae Tongerloensis* uit het begin van de achttiende eeuw komt gelukkig vaker voor en vormt dan ook een bruikbaar uitgangspunt.

In de patentbrief waarin de overdrachtsmodaliteiten van de bibliotheken van de bollandisten en de historiografen beschreven staan, wordt gestipuleerd dat de abdij zich ertoe verplicht de overheid een catalogus van het verworven boekenbezit te bezorgen. Van een dergelijke inventaris ontbreekt tot nu toe echter elk verder spoor. Voor de geschiedenis van de jesuitica uit Tongerlo zijn we dan ook aangewezen op lijsten opgesteld na de opheffing van de orde in het kader van de verhuizing naar de Koudenbergabdij. Vervolgens is het wachten op de catalogus van Stephanus van Steven, norbertijn van de Antwerpse Sint-Michielsabdij, die als basis moest dienen voor de veiling van 1825.¹

¹ In het Abdijarchief van Tongerlo wordt ook een catalogus bewaard die verwijst naar een veiling op 23 januari 1827 (Tongerlo, Abdijarchief, 10 B 42). Er zijn echter tot nog toe geen aanwijzingen dat kavels van deze verkoop in de Koninklijke Bibliotheek van België zijn beland.

Van de verkoop in Westerlo is geen catalogus bekend. De handschriften die uiteindelijk in Brussel terecht kwamen, werden op overheidsbevel echter vrijwel onmiddellijk geïnventariseerd. In 1839 zullen ze ten slotte worden opgenomen in de *Inventaire des manuscrits de l'ancienne bibliothèque royale des Ducs de Bourgogne* van Joseph Marchal, die met dit werk de basis legde voor de catalogisering van de collecties in het handschriftenkabinet van de pas opgerichte Koninklijke Bibliotheek van België.

Bibliografie

Het *supra* gepresenteerde overzicht vormt de samenvatting van de volgende studies met betrekking tot het boekenbezit van de abdijen van Park en Tongerlo:

De handschriftencollectie van de Parkabdij werd bestudeerd door Emile Van Balberghe. De resultaten van zijn onderzoek zijn verwerkt in zijn (onuitgegeven) licentiaatsverhandeling, getiteld *L'ancienne bibliothèque des manuscrits de l'abbaye de Parc. Essai de reconstitution*, [Katholieke Universiteit Leuven, 1968] en, ten dele, ook in zijn gebundelde artikelen: E. Van Balberghe, *Les manuscrits médiévaux de l'abbaye de Parc. Recueil d'articles*, (Brussel), (1992) (*Documenta et Opuscula*, 13). Algemene historische informatie, met verwijzing naar de bronnen en de literatuur, is terug te vinden in het hoofdstuk over de Parkabdij in het *Monasticon Belge*, IV, *Province de Brabant*, vol. III, Luik, 1969, p. 773-827.

De informatie over het boekenbezit van de abdij van Tongerlo is schatplichtig aan de (onuitgegeven) doctoraatsverhandeling van Bart Op de Beeck: B. Op de Beeck, *Jezuïetenbibliotheken in de Zuidelijke Nederlanden. De liquidatie 1773-1823*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2 dln, [Leuven, KU Leuven, 2008], *passim* en, in het bijzonder, hoofdstuk IV*. Zie ook: J. Corthouts, *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief te Tongerlo*, Tongerlo, 1987 (*Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium*, 17). Voor gedetailleerde beschrijvingen over de geschiedenis, verwijzen wij naar W. Van Spilbeeck, *De abdij van Tongerlo. Geschiedkundige navorsingen*. Lier – Geel, 1888 [in de vorm van een anastatische herdruk verschenen als deel I van de *Instrumenta Praemonstratensia*. Averbode, 1997], naar L.C. Van Dyck, *De abdij van Tongerlo. Gebundelde historische studies*, Averbode, 1999 (*Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium*, 19) en naar M. Koyen en L.C. Van Dyck in het *Monasticon Belge*, VIII, *Province de Brabant*, I, Luik, 1992, p. 263-375.

Behalve in de eerder geciteerde werken van E. Van Balberghe en B. Op de Beeck, zijn de lijsten met de overgeleverde handschriften van zowel Park als Tongerlo terug te vinden in A. Derolez (ed.), *The Surviving Manuscripts and Incunables from Medieval Belgian Libraries*. Brussel, 2009 (*Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries*, VII), respectievelijk op p. 269-282 en p. 322-325. Betreffende de geciteerde negentiende-eeuwse verzamelaars, zie M. de Schepper, A. Kelders en J. Pauwels (ed.), *In de ban van boeken. Grote verzamelaars uit de negentiende eeuw in de Koninklijke Bibliotheek van België*, [tentoonstellingscatalogus], Brussel, 2008. Specifiek over de handschriftencollectie van P. Lammens (met de lijst van de betrokken handschriften), cfr. A. Derolez, 'In the Shadow of Van Hulthem. Pierre Lammens and his Collection of Medieval Manuscripts', in A. De Coster en C. Sorgeloos (ed.), *Bibliophiles et reliure. Mélanges offerts à Michel Wittock*. Brussel, 2006, p. 203-215.

* Met dank aan de auteur voor het ter beschikking stellen van zijn onderzoeksresultaten.

De middeleeuwse handschriften
in de Abdij van Berne
en de website
Medieval Manuscripts in Dutch Collections

Mirjam Raaphorst

‘Eveneens in de dagen van de eerwaarde abt Everhard¹ was er in het Bernse convent een priester, Diederik geheten, die onder de overige deugden die hem schraagden ook deze voortreffelijke eigenschap had dat hij onvermoeibaar boeken afschreef. Hij heeft bij ons namelijk twee historiën afgeschreven en drie homilieboeken en nog vele andere boeken.’²

Dit citaat bevat een belangrijke aanwijzing voor boekproductie in de Abdij van Berne in de middeleeuwen. Het is afkomstig uit de stichtingskroniek die werd vervaardigd in de tweede helft van de vijftiende eeuw. In dit artikel zal de collectie middeleeuwse handschriften van Berne, waar de stichtingskroniek deel van uitmaakt, worden belicht. Daarnaast wordt gedemonstreerd hoe informatie over deze en andere middeleeuwse handschriften in Nederlands openbaar bezit, eenvoudig geraadpleegd kan worden met behulp van de website www.mmdc.nl.

Boeken in de middeleeuwen

In de middeleeuwen waren boeken een bijzonder bezit. Slechts een aantal mensen konden zich een boek permitteren. Dit omdat het productieproces gecompliceerd en zeer kostbaar was. Tot de uitvinding van de boekdrukkunst, in de tweede helft van de vijftiende eeuw, werden alle boeken handgeschreven. Een tijdrovend en veeleisend karwei. Van de kopiïst werd namelijk een hoge mate van concentratie en nauwkeurigheid verwacht. Een kopiïst was vaak maanden, soms zelfs jaren, met een handschrift bezig. De vervaardiging van het perkament, aan het einde van de veertiende eeuw raakt ook papier in gebruik, was eveneens tijdrovend. De dierenhuid moest diverse behandelingen ondergaan voordat ze geschikt werd bevonden om op te schrijven. Bovendien had de kopiïst een groot aantal dierenhuiden nodig. Voor de productie van een boek met 300 pagina's moesten ongeveer 150 schapen worden geslacht. Naast schapehuid, werd voornamelijk geiten- en kalverhuid gebruikt. Papier, dat in de middeleeuwen van lommen werd vervaardigd, was eenvoudiger te produceren en daardoor een goedkoper alternatief voor perkament.

Nadat de kopiïst zijn werk had voltooid, kreeg de verluchter de taak om het handschrift te versieren. Als de opdrachtgever diep in de buidel tastte, werd het handschrift uitvoerig verlucht, met bijvoorbeeld miniaturen, versierde initialen en margedecoratie. Minder welgestelden kozen voor eenvoudige decoratie of lieten deze geheel achterwege. Nadat de kopiïst en verluchter hun werk hadden gedaan, ging het boek naar de binder. Hij voorzag het boek van een eenvoudige of een rijkelijk versierde band, wederom afhankelijk van de portemonnee van de opdrachtgever.

In de vroege middeleeuwen werden boeken voornamelijk binnen de muren van het klooster, in het scriptorium, vervaardigd. De geestelijken waren in deze tijd namelijk de enigen met de tijd en de middelen. Zij vervaardigden handschriften zowel voor eigen gebruik, als voor de rijke adel. In de twaalfde en dertiende eeuw, toen de universiteiten

¹ Abt Everhard was de eerste abt van Berne, 1134-1168.

² H. van Rij, *Het stichtingskronieke van de Abdij van Berne* ('s-Gravenhage 1987) 135.

opkwamen, verschoof de productie gedeeltelijk naar de steden. De studenten, een nieuwe doelgroep, lieten hun studieboeken kopiëren door ervaren kopiïsten in de stad. In de veertiende en vijftiende eeuw ontstond er vraag naar boeken bij een nieuwe klasse, namelijk de rijkere burgers. Ook zij lieten hun boeken in de stad, waar veel kopiïsten, verluchters en binders zich inmiddels hadden gevestigd, vervaardigen. Dit betekende overigens niet dat de productie van handschriften in de kloosters afnam.

Ook al waren boeken een kostbaar bezit, onze voorouders zijn er niet altijd even zorgvuldig mee omgegaan. Dit had als gevolg dat veel middeleeuwse handschriften in de loop der eeuwen verloren zijn gegaan. Gelukkig hebben een groot aantal de tand des tijd wel overleefd en zijn deze in de laatste jaren het geliefde object van onderzoek.

De middeleeuwse handschriften in de Abdij van Berne

Het kloosterarchief van de norbertijnenabdij Berne te Heeswijk bezit twintig middeleeuwse handschriften. In de negentiende eeuw was dit aantal zeker twee maal zo groot. In 1887 zijn namelijk op een veiling bij Van Leeuwen in Leiden 26 handschriften verkocht, samen met een groot aantal incunabelen en postincunabelen.³ De grootte van het handschriftenbezit van de abdij in de middeleeuwen is moeilijk vast te stellen. Een omvangrijke bibliotheek en scriptorium, zoals de kloosters van Wittewierum en Egmond bezaten, zal het oude Berne niet hebben gehad. Wel kan met zekerheid worden gesteld dat, zoals we in het bovenstaande citaat hebben kunnen lezen, enkele kloosterlingen handschriften vervaardigden. Dit waren waarschijnlijk voornamelijk boeken voor eigen gebruik, bijvoorbeeld liturgische werken en studieboeken. Overigens zijn de in het citaat genoemde handschriften niet bewaard gebleven.

In de zeventiende eeuw werd de collectie handschriften van Berne uitgebreid met boeken uit het fraterhuis in 's-Hertogenbosch. De norbertijnen hadden in 1572, nadat de abdij in Berne was afgebrand, hun intrek genomen in het fraterhuis en in 1625 kwam het pand, inclusief de handschriften, in het bezit van de premonstratenzers. In de eeuwen die daarop volgden, verwierf de abdij nog een aantal handschriften, maar de wijze waarop is niet bekend. De huidige collectie middeleeuwse handschriften van Berne is zeer divers. Meerdere genres van het middeleeuwse boek zijn in het archief vertegenwoordigd, zoals de historiografie, de liturgie en de theologie. Hieronder zullen een aantal handschriften de revue passeren.

De kroniek van de Abdij van Berne is van grote waarde voor kennis van de geschiedenis van zowel het klooster als de regio. Hij beschrijft namelijk de gebeurtenissen in en rondom Berne vanaf de stichting van de abdij in 1134 tot en met het jaar 1236. De kroniek is in de abdij zelf vervaardigd in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het handschrift is een kopie waarvan het origineel verloren is gegaan. De kroniek is geschreven op perkament, bestaat uit slechts drie folia⁴ en de tekst is in twee kolommen geplaatst.

In het eerste deel van de kroniek worden een aantal belangrijke gebeurtenissen uit het leven van Folkold beschreven. Folkold was de heer van Berne en stichtte in 1134 het

³ Een incunabel, ook wel een wiegendruk genoemd, is vóór 1501 gedrukt. Een postincunabel is tussen 1501 en 1540 gedrukt.

⁴ Een folium is een blad en heeft een voor- en achterkant. De termen bladzijde en pagina hebben slechts betrekking op één van deze twee kanten.

klooster. In de kroniek wordt verhaald over de belegeringen van zijn burcht en zijn spectaculaire ontsnapping. Op een dag, toen Folkold door de Bommelerwaard⁵ reisde, reed hij in een hinderlaag. Hij vluchtte over de rivierdijk en sprong, terwijl hij een harnas droeg, met zijn paard in de rivier. Op wonderbaarlijke wijze bracht Folkolds paard de ridder ongedeerd over de bodem van de diepe rivier naar de overkant. Terwijl Folkold zich in dit gevaar bevond, beloofde hij aan God, dat hij zijn gehele bezit aan Hem zou schenken. Aldus geschiedde toen hij enkele jaren later de Abdij van Berne stichtte.

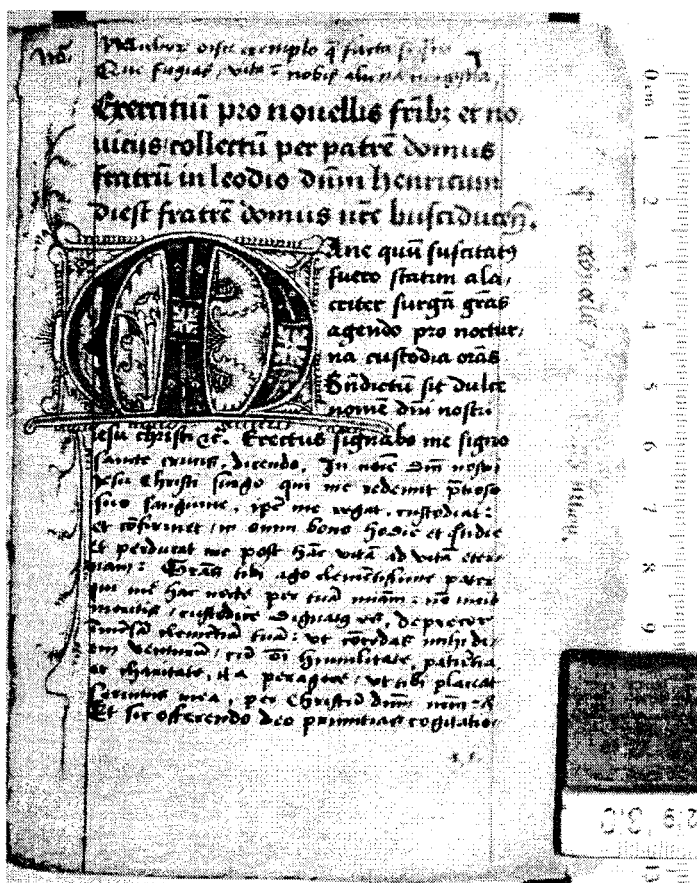
Het tweede deel van de kroniek is een afschrift van de stichtingsoorkonde uit 1134. Het origineel heeft de abdij nog altijd in haar bezit. In de oorkonde keurt bisschop Andries van Utrecht (ca. 1070-1137) de stichting van de abdij goed. Hij noemt de vele landerijen die Folkold aan Berne schenkt en beschrijft de rechten en plichten van de abdij. In het derde deel wordt de geschiedenis van de abdij onder de eerste negen abten beschreven. Er wordt verhaald over de bouw van de kerk, de uithoven, de refter, maar ook over overstromingen, branden en de onenigheid tussen abt Everhard en een neef van Folkold, die na zijn ooms dood zich een deel van de erfenis wilde toe-eigenen.

Naast de kroniek bezit het kloosterarchief drie rapiaria. Een rapiarium is een verzameling aantekeningen, fragmenten en citaten die de auteur voor eigen gebruik vervaardigde. Een rapiarium betekent zoveel als 'samenraapsel' en kan bestaan uit een eenvoudig schriftje, maar ook uit losse snippers papier of perkament. Rapiaria zijn kenmerkend voor de Moderne Devotie. Binnen deze beweging speelden boeken een prominente rol en de broeders en zusters van het gemene leven waren zeer leeslustig. Tijdens het lezen schreven zij passages over en maakten zij notities. Een rapiarium kon na de dood van de auteur en eigenaar worden vernietigd, maar een enkele keer werd het geordend en gepubliceerd, zoals het werk van de mysticus Gerlach Pieters († 1411). Een andere bekende mysticus, Thomas a Kempis (1380-1471), bewerkte zijn eigen rapiaria tot de *De Imitatione Christi*. Overigens was het bezit van rapiaria niet beperkt tot de Moderne Devoten. Zij introduceerden het concept, maar vele anderen namen dankbaar hun voorbeeld over.

De drie rapiaria in Berne zijn alle afkomstig uit het fraterhuis in 's-Hertogenbosch. Zij kwamen in het bezit van de norbertijnen toen zij zich in 1625 in het fraterhuis vestigden. De drie handschriften zijn in de zestiende eeuw in 's-Hertogenbosch vervaardigd en voldoen aan de hierboven gegeven beschrijving; het zijn enigszins rommelige verzamelingen van preken, gebeden, gezegdes en fragmenten van theologische werken. Ze hebben het formaat van een schriftje. Het is duidelijk dat deze handschriften voor eigen gebruik werden vervaardigd.

Eén van de drie rapiaria is rond 1550 geschreven door de bibliothecaris van het Bossche fraterhuis, Gerardus van Berckel. Het boekje heeft zijn originele bestempelde band behouden. Het tweede rapiarium is hoogstwaarschijnlijk vervaardigd door Hendrik Diest, eveneens inwoner van het fraterhuis. Het is in de periode 1537-1538 geschreven en bevat voornamelijk oefeningen voor novicen. Op het eerste folium staat een versierd initiaal en de schutbladen bestaan uit maculatuur (afbeelding 1 en 2). Maculatuur is materiaal, voornamelijk perkament, uit oude boeken dat is hergebruikt om een nieuw handschrift te verstevigen. Vaak werd het perkament op de rug van het boek geplakt of als schutblad gebruikt. Het derde rapiarium heeft waarschijnlijk toebehoord aan

⁵ De Bommelerwaard is een streek in het zuidwesten van de provincie Gelderland, gelegen tussen de rivieren de Maas en de Waal.

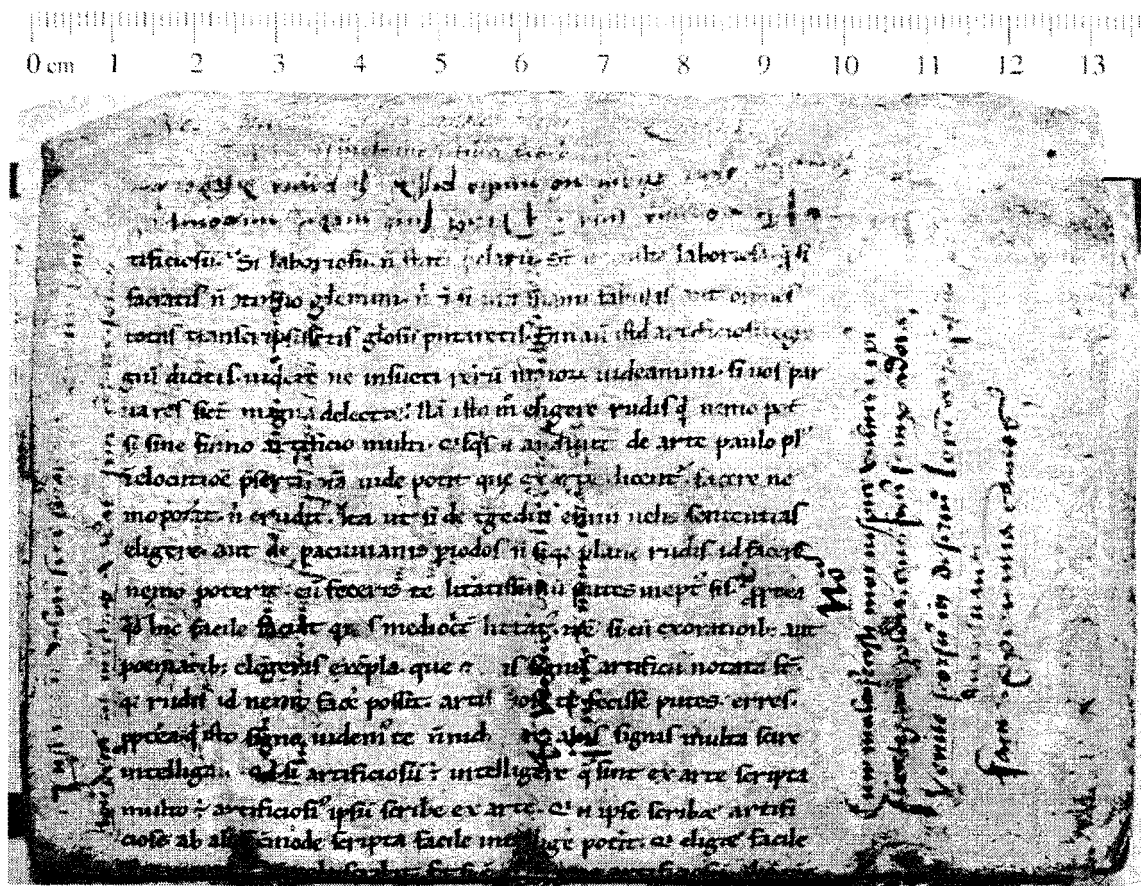
Afb. 1: Heeswijk, Abdij van Berne, ms. 14, f. 1r. Openingspagina van het rapiarium van Hendrik Diest.

Cornelius Doern. Zijn naam staat op het schutblad en folio 175 verso.⁶ Het handschriftje is het eenvoudigste van de drie en heeft een perkamenten band.

De handschriften in de collectie die het meest in het oog springen, zijn twee prachtig verluchte getijdenboeken. Een getijdenboek werd door leken gebruikt bij het belijden van hun persoonlijke devotie. Het bevat gebeden en lezingen die op vaste momenten van de dag werden gelezen of voorgedragen. Het grootste deel van de getijden zijn gericht tot de maagd Maria, wier cultus enorm populair was in de late middeleeuwen. Getijdenboeken werden voornamelijk gekocht door de gegoede burgers. Het hoogtepunt van de productie was in de vijftiende eeuw toen de welvaart en omvang van deze bevolkingsgroep toenam. Een groot aantal getijdenboeken zijn aan ons overgeleverd, maar er zijn er geen twee hetzelfde. Naast de inhoud, varieert ook de grootte en de decoratie, afhankelijk van de interesse en de portemonnee van de opdrachtgever. De bekendste getijdenboeken werden vervaardigd door de uit Nijmegen afkomstige gebroeders van Limburg (1375, 1378 en 1385 geboren, † 1416).

De getijdenboeken in het archief van de Abdij van Berne zijn niet zo uitvoerig verlucht als die van de gebroeders van Limburg, maar bevatten desalniettemin prachtige decoratie. Bovendien hebben beide getijdenboeken hun originele band behouden. Op één band staat zelfs de naam van de binder, Johannes de Wouda uit Antwerpen. Dit getijdenboek is rond 1470 in de Nederlanden in het Latijn vervaardigd en bevat onder andere een

⁶ De termen recto en verso geven aan of het de voor- of achterzijde van een folio betreft.

Afb. 2: Heeswijk, Abdij van Berne, ms. 14. Maculatuur; een folio uit een oud boek is hergebruikt als schutblad.

kalender, de getijden van het kruis, een officie voor de doden, de Mariagetijden en gebeden voor de heiligen Barbara en Catharina. Elk getijde wordt voorafgegaan door een vullend miniatuur, zoals de getijden van de heilige Geest (afbeelding 3). Het initiaal is versierd met bladgoud en ook voor de margedecoratie is koste nog moeite bespaard. Het tweede getijdenboek is tussen 1470 en 1490 in Zwolle in het Middelnederlands vervaardigd. Het bevat onder andere een kalender, de getijden van het kruis, de getijden van de heilige Geest en de Mariagetijden. Een groot aantal van de 158 perkamenten folio's zijn verlucht in een stijl die kenmerkend is voor de IJsselstreek (afbeelding 4).

Naast de hierboven beschreven handschriften bezit het kloosterarchief van Berne tevens twee processionalen, een graduaal, een psalter en titels van Augustinus en Thomas van Aquino en enkele andere werken.

Medieval Manuscripts in Dutch Collections

Informatie over de hierboven genoemde handschriften en alle andere middeleeuwse handschriften in Nederlandse openbare collecties is sinds 2007 eenvoudig te raadplegen via de website www.mmdc.nl. De letters mmdc staan voor *Medieval Manuscripts in Dutch Collections*. Deze website is het eindproduct van het project *Parchment to Portal*. Het doel van *Parchment to Portal* was het samenbrengen van beschrijvingen van alle middeleeuwse handschriften in openbare collecties in Nederland in een

Afb. 3: Heeswijk, Abdij van Berne: ms. 6, ff. 12v-13r. Openingspagina van de getijden van de heilige Geest.

database en deze eenvoudig toegankelijk te maken via een website. Het startsein voor het project werd in 2004 gegeven en eind 2007 werd het project afgerond. Het initiatief was afkomstig van een consortium van bibliotheken: de atheneumbibliotheek te Deventer, de universiteitsbibliotheken van Leiden, Amsterdam, Utrecht en Groningen en de Koninklijke Bibliotheek. Het consortium en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) hebben zorg gedragen voor de financiering. In drie jaar tijd heeft een projectteam, bestaande uit historici, kunsthistorici, neerlandici en latinisten, uniforme beschrijvingen gemaakt van de ongeveer 6000 handschriften die zich in de Nederlandse openbare collecties bevinden. De projectmedewerkers zijn stad en land afgereisd om bibliotheken, archieven en kloosters te bezoeken om gegevens te verzamelen en foto's te maken. De website is vrij toegankelijk voor alle geïnteresseerden, ook voor internationale bezoekers, want de voertaal is Engels.

De handschriften die in de database zijn opgenomen, voldoen aan een aantal eisen. Een eerste belangrijke voorwaarde is dat het handschrift voor 1550 is vervaardigd. Natuurlijk is er sprake van een bepaalde marge: als een handschrift in 1560 is geschreven, maar duidelijk in een middeleeuwse traditie staat, of 'middeleeuws ruikt', dan is het eveneens in de database opgenomen. Een tweede voorwaarde is dat het handschrift een enigszins afgeronde tekst bevat. Dit om te voorkomen dat de gevreesde dozen met snippers, losse folio's en andere fragmenten van zolder worden gehaald. Het is natuurlijk

Afb. 4: Heeswijk, Abdij van Berne: ms. 9, f. 14r. De openingspagina van de Mariagetijden met een verlicht initiaal met de maagd en het kindje Jezus.

zeer zeker de moeite waard om deze fragmenten te onderzoeken, maar helaas was dit niet binnen de tijdspanne van het project mogelijk. Archivalia, zoals rekeningen, keurboeken, stadsprivileges en correctieboeken, zijn evenmin in de database opgenomen. Daarnaast zijn alleen handschriften in Latijns schrift beschreven. Griekse, Hebreeuwse en Arabische teksten zijn buiten beschouwing gebleven.

Een aantal van de 6000 handschriften waren reeds beschreven in bijvoorbeeld handschriften- en tentoonstellingscatalogi en hiervan is dankbaar gebruikgemaakt. Andere handschriften werden voor het eerst sinds een lange tijd bestudeerd. Een leuk detail om hierbij te vermelden, is dat er een aantal verloren gewaande handschriften zijn herontdekt. Eén van de projectmedewerkers heeft in de oudkatholieke kerk in Utrecht drie middeleeuwse handschriften teruggevonden. Het betrof twee prachtig verlichte getijdenboeken en een verzamelhandschrift.⁷

⁷ In een verzamelhandschrift zijn diverse teksten samengebracht. Het onderscheid zich van een convoluut doordat het als verzamelwerk is vervaardigd. Een convoluut daarentegen bestaat uit teksten die oorspronkelijk los van elkaar hebben bestaan en later zijn samengevoegd in één band.

Hieronder wil ik de lezer graag kennis laten maken met enkele van de vele mogelijkheden van de website *www.mmdc.nl*. Ik zal proberen deze kennismaking aangenaam te laten verlopen door het geven van eenvoudige en duidelijke aanwijzingen. Allereerst wil ik met u de openingspagina onder de loep nemen. Als u *www.mmdc.nl* bezoekt, ziet u dat de website diverse mogelijkheden biedt. Bij *Highlights* worden bijvoorbeeld een aantal bijzondere handschriften belicht, zoals het Utrechts psalter en de Zwolse bijbel. Onder het kopje *Literature* staat een literatuurlijst met titels betreffende middeleeuwse handschriften en boekproductie. Bij *Collections* vindt u een overzicht van de instellingen in Nederland die middeleeuwse handschriften in hun bezit hebben. Bijvoorbeeld, klik op: *Collections -> A -> Abdij van Berne*. Hier vindt u de omvang van het bezit van de abdij, adres- en contactgegevens en eventuele catalogi van de collectie. U kunt ook op stad zoeken, bijvoorbeeld: *Collections -> City -> The Hague -> Koninklijke Bibliotheek*. Interessante websites over middeleeuwse boeken en boekproductie, projecten en onderzoek zijn ondergebracht bij *Links*. Via de openingspagina is het tevens mogelijk om door te klikken naar de digitale versies van twee belangrijke standaardwerken, namelijk *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas* en *Kneep en binding*. De pdf's van deze titels zijn op woord doorzoekbaar. Interessant en leerzaam is daarnaast de paleografische atlas waarin diverse soorten middeleeuws schrift worden besproken en waar kan worden doorgedrukt naar een online cursus transcriberen. Tenslotte vindt u op de openingspagina bij *How to search* diverse zoektips.

Het belangrijkste onderdeel van de website is natuurlijk de database. Als u klikt op *Advanced search* ziet u de diverse zoekmogelijkheden. Laten we beginnen met *Current location or shelfmark*. Hier toetst u het signatuur in van het handschrift waar u naar op zoek bent, of de naam van de instelling waar het handschrift zich bevindt, bijvoorbeeld AB, afkorting van Abdij van Berne (voor veel instellingen worden afkortingen gebruikt, een overzicht van deze afkortingen vindt u bij: *Collections -> Abbreviations used in the database*). Bij veel zoekopdrachten wordt gebruikgemaakt van *autocompletion*, dat betekent dat de letters die u intoetst automatisch worden aangevuld. Aan u de keus of u gebruik wilt maken van deze service, u kunt namelijk altijd uw eigen zoektermen ingeven. Als u vervolgens op *Search* klikt, ziet u allereerst een kaart verschijnen, met daarop de plaats aangegeven waar de handschriften zich bevinden, en vervolgens een lijst met de zoekresultaten. Deze kaart, van *Google Maps*, kunt u verbergen door rechtsboven op *Show/hide map* te klikken. Hij heeft als functie de buitenlandse bezoeker een idee te geven van de locatie van de collectie. In het resultatenoverzicht dat op het scherm is verschenen, staat het signatuur, de titel, de auteur en de datering van het handschrift. Door te klikken op het signatuur, bijvoorbeeld de eerste; *Heeswijk, AB : ms. 1*, komt u bij de beschrijving terecht. Allereerst ziet u de opbouw van het handschrift. Het betreft namelijk een convoluut; in één band zijn twee titels gebonden die oorspronkelijk los van elkaar hebben bestaan. Daaronder ziet u de beschrijving van het gehele handschrift met als basis enkele formele gegevens, zoals de datering, taal, aantal pagina's en materiaal. Tevens zijn er gegevens opgenomen over de band, verluchting, herkomst en middeleeuwse eigenaren. Dit handschrift heeft een middeleeuwse band, bevat penwerkinitialen en was reeds in de middeleeuwen eigendom van de premonstratenzers van Berne. Ook is er een foto van de openingspagina te zien (klik voor een vergroting op de foto). Er is gestreefd om van elk handschrift minstens één foto toe te voegen, zodat de bezoeker een goede eerste indruk krijgt. Onder de foto staan de beschrijvingen van de twee convoluutdelen; een meditatieboek en een brief over de

dood van Hiëronymus geschreven door pseudo-Eusebius. Hier vindt u het incipit⁸ en informatie over een eventuele alternatieve titel, de afmetingen van de pagina en de tekstspiegel, de pagina-indeling en het soort schrift. Tevens zijn er enkele trefwoorden aan de beschrijving toegevoegd. Door onder- of bovenaan de pagina op *Back to search results* te klikken, komt u terug bij het overzicht.

Graag laat ik u nog een voorbeeld zien. Klik op *Next 15 results* en *Heeswijk, AB : ms. 9*. Het betreft een getijdenboek dat hierboven reeds de revue is gepasseerd. Zoals u ziet is het handschrift tussen 1470 en 1490 vervaardigd, waarschijnlijk in Zwolle. Het handschrift bevat meerdere getijden, een gedicht uit de zeventiende eeuw en maculatuur. De mogelijke middeleeuwse eigenaren zijn de bewoners van de Agnietenberg en Domus Parva in Zwolle. Het is niet bekend hoe en wanneer dit handschrift in de Abdij van Berne is terechtgekomen. Als u meer informatie over dit handschrift zoekt, wordt u doorverwezen naar de gebruikte literatuur. Door te klikken op *Wierda 1995A* komt u terecht bij de volledige titelbeschrijving in de literatuurlijst. Tevens is het mogelijk om door te klikken naar andere sites met handschriftenbeschrijvingen, zoals de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, of in bepaalde gevallen naar een digitale versie van het handschrift. Zoals u heeft kunnen zien, zijn de beschrijvingen van de handschriften beperkt. Dit omdat de website als doel heeft de bezoeker een goede eerste indruk te geven. Voor meer informatie wordt de geïnteresseerde doorverwezen naar de gebruikte literatuur en websites.

Nu u een idee heeft gekregen van de beschrijvingen van de handschriften, wil ik u een aantal zoekmogelijkheden laten zien. Behalve op signatuur of locatie is het tevens mogelijk om op auteur of titel te zoeken. Dit doet u door bij *Author* bijvoorbeeld *Augustine of Hippo* in te toetsen en vervolgens op *Search* te klikken. U krijgt dan een overzicht van alle teksten van de kerkvader. Deze werken bevinden zich onder andere in Amsterdam, Leeuwarden en Cuijk. Met behulp van de *Reset* knop wordt het zoekscherm weer blanco en kunt u een nieuwe zoekopdracht geven. In het vakje *Title / contents* toetst u een titel of type boek in, zoals *De Civitate Dei, Book of hours of Sermons*. Het is ook mogelijk om deze zoekopdrachten te combineren. Als u alleen geïnteresseerd bent in de preken van Augustinus toetst u bij *Author, Augustine of Hippo* in en bij *Title / contents, Sermons*. De auteursnamen en titels zijn ten behoeve van de doorzoekbaarheid van de database geüniformiseerd. Hierdoor wordt het probleem van de spellingvarianten omzeild en is het mogelijk om met één zoekopdracht bijvoorbeeld alle vertalingen en bewerkingen van een tekst te achterhalen. Met behulp van *Date before* en *Date after* kan een zoekopdracht worden verfijnd. Een bezoeker die alleen geïnteresseerd is in vroegmiddeleeuwse handschriften, toetst bij *Date before, 1000* in.

Meerdere zoekmogelijkheden komen te voorschijn als er op *Text(s)* wordt geklikt, zoals het zoeken op alternatieve titel. Het handschrift met het signatuur *Utrecht, UB : Cat 32* heeft als formele titel psalter, maar de meesten zullen het kennen onder de meer specifieke naam: Utrechts psalter. Dit is ook het geval bij het door de Koninklijke Bibliotheek recentelijk verworven handschrift met gebeden, liederen en gedichten dat de alternatieve titel Gruuthuse draagt. Daarnaast is het mogelijk om te zoeken op incipit en explicit, de aanwezigheid van een index, muzieknotatie of inhoudsopgave, de

⁸ Het incipit is de openingszin of de eerste woorden van een tekst. In middeleeuwse teksten is het incipit vaak in een ander schrift of andere kleur geschreven. Het explicit is de laatste zin of paar woorden van een tekst.

(originele) taal en de naam van de vertaler. Vanzelfsprekend kunnen al deze zoekopdrachten worden gecombineerd.

Door te klikken op *Browse by category and keyword from the text* worden nog een aantal zoekmogelijkheden zichtbaar, namelijk het zoeken op categorie en trefwoord. Met behulp van *Category* kunt u aangeven naar welk genre u op zoek bent, bijvoorbeeld literatuur, historiografie of theologie en filosofie. Het *Keyword* geeft de inhoud van de tekst weer. Als u zoekt naar teksten over iemand, dan biedt de zoekfunctie *Person as keyword* een uitkomst. Toetst u in *Bernard of Clairvaux* dan krijgt u een overzicht van de teksten over de cisterciënzer abt, zoals zijn heiligenleven. Deze zoekfuncties zijn vooral nuttig als de inhoud van het boek niet direct uit de titel blijkt. In dit geval is het dan toch mogelijk om alle teksten te selecteren die betrekking hebben op hetzelfde onderwerp, bijvoorbeeld de geneeskunde.

De zoekmogelijkheden bij *Material* richten zich op de fysieke aspecten van het boek. Hier kan worden gezocht op materiaal: perkament of papier, type schrift, kopiïst, soort band; middeleeuws, zestiende-eeuws of niet-contemporain, en binder. De naam van de kopiïst en binder zijn zelden bekend, maar mocht dit wel het geval zijn, dan kunnen de boeken die door dezelfde persoon zijn vervaardigd met behulp van deze zoekfunctie worden gevonden.

Met behulp van *Origins and provenance* kan gezocht worden op plaats of regio waar het handschrift is vervaardigd. U kunt zoeken op land, regio en diocees bij *Region of origin*. Tevens is het mogelijk om te zoeken op stad met behulp van *City of origin*. Als u alleen geïnteresseerd bent in handschriften die bijvoorbeeld in Utrecht of Haarlem zijn vervaardigd, dan kunt u dat hier aangeven. Ook deze zoekmogelijkheden kunnen worden gecombineerd met de hierboven genoemde. Als u bijvoorbeeld bij *Author, Augustine of Hippo* intoetst en bij *City of origin, Utrecht*, dan krijgt u een overzicht van alle teksten van Augustinus die in Utrecht zijn vervaardigd. Met behulp van *Medieval owners* kan een overzicht worden verkregen van de boeken die een persoon of instelling in de middeleeuwen in haar bezit had, bijvoorbeeld de Abdij van Berne. U toetst bij *Medieval owners, Berne* in en klikt op *Search*. U krijgt vervolgens een overzicht van de zes handschriften die in de middeleeuwen in het bezit waren van de abdij. Een tweetal titels bevinden zich nog steeds in de abdij, de andere zijn in de universiteitsbibliotheek van Leiden en de Koninklijke Bibliotheek. Het is tevens mogelijk het middeleeuwse handschriftenbezit van een geestelijke orde, bijvoorbeeld de norbertijnen, gedeeltelijk te achterhalen. U toetst in *Premonstratensians* en ziet dat er van negentien handschriften met zekerheid kan worden gesteld dat zij in de middeleeuwen behoord hebben tot de norbertijnen.

In het voorgaande heb ik getracht de eenvoudige en gecompliceerde zoekfuncties van de database en mogelijkheden van de website uiteen te zetten. Het doel van de website is het geven van een volledig beeld van de middeleeuwse handschriften in Nederlandse openbare collecties en daardoor het stimuleren van onderzoek. Het gevolg hiervan zal zijn dat onderzoekers eerder en wellicht vaker het origineel willen bekijken. En dat is volstrekt begrijpelijk, want alle handschriftenliefhebbers zijn het erover eens dat er niets op kan tegen de historische ervaring van welriekend perkament.

Als parels in het goud
Enkele kunsthistorische hoogtepunten
uit het kunstpatrimonium van de Brabantse Witheren

Petra Veldman

Inleiding¹

De verschillende bloeiperioden van de premonstratenzers laten zich in de geschiedenis vaak opmerken door de oprichting van nieuwe abdijen, florerende kloostergemeenschappen met lucratieve landbouwactiviteiten of door prestigieuze bouwcampagnes. Toch is vandaag het zeer omvangrijke kunstpatrimonium van de norbertijnen een van de meest glansrijke getuigen van dit glorieuze verleden.

Het CRKC inventariseert en bestudeert reeds jaren het patrimonium van de verschillende religieuze instituten in Vlaanderen.² Bij een recent onderzoek naar de kunst- en cultuurhistorisch meest uitzonderlijke kunst- en cultusobjecten bewaard binnen de oudste ordes en congregaties in Vlaanderen, bleek al snel de superieure kwaliteit van het premonstratenzer patrimonium.³

De Brabantse norbertijnen hebben in hun ruim achteeuwige bestaan een zeer uitgebreid en waardevol kunstpatrimonium opgebouwd waarin de historiek en de spiritualiteit van de orde weerspiegeld wordt van de twaalfde eeuw tot nu. Mede dankzij de continuïteit in hun bestaan hebben zij een groot deel van de verschillende abdijscollecties weten te behouden en zijn een aantal topwerken tot op de dag van vandaag in situ bewaard gebleven. Door de abdijsarchieven zijn vele van deze kunstwerken goed gedocumenteerd en gedateerd.

In deze weelde van schilder- en beeldhouwkunst, edelsmeedkunst, textiel, manuscripten en drukwerk zijn enkele zeer uitzonderlijke parels terug te vinden. Onze uiteenzetting zal ver van volledig zijn en beperkt zich tot enkele voorbeelden die omwille van hun buitengewone artistieke en cultuurhistorische waarde belangrijke ijkpunten zijn geworden in de kunstgeschiedenis. Het onderzoek leidde al snel tot de conclusie dat elk van deze parels afzonderlijk voldoende aanleiding geven voor verder onderzoek om hun relevantie binnen de kunstgeschiedenis nader te bepalen. Maar in deze uiteenzetting worden enkele van deze unieke stukken uit de norbertijnencollecties slechts aangehaald die aanleiding geven tot de historische vraag over het ontstaan van dergelijk patrimonium. Hoe verwierven zij deze kunstschaten en in welke tijdgeest?

Werden deze unieke objecten vergaard door schenkingen van rijke families die hun zielenheil wilden redden of waren het fijnbesnaarde prelaten met oog voor kwaliteit en voldoende kennis van de buitenwereld, die hun spiritueel leven wensten te ondersteunen met aardse schoonheden en zich in tijden van voorspoed leken te ontpoppen tot ware

¹ Deze bijdrage is de geschreven versie van mijn voordracht voorzien van enkele aanvullingen. Het voetnotenapparaat is beperkt tot het essentiële.

² Het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur vzw stelt zich tot doel het kunst- en cultuurhistorisch kerkelijk patrimonium in stand te houden en te valoriseren en tevens de hedendaagse religieuze kunst en cultuur in al haar uitingsvormen te bevorderen. Het centrum fungeert eveneens als een adviescentrum voor het beheer, de instandhouding, de valorisatie, de conservering en restauratie en de presentatie van het kerkelijke kunst- en cultuurpatrimonium.

³ Op 24 december 2003 kreeg het CRKC de opdracht de proeflijst samen te stellen van zeldzame of onmisbare voorwerpen en verzamelingen, behorend tot het kerkelijk erfgoed en aanwezig binnen de Vlaamse Gemeenschap. De opdracht werd uitgevoerd tussen 19 januari en 16 april 2004 en resulteerde in een lijvig rapport dat overeenkomstig de bepalingen van de toewijzing van de opdracht, op 30 april 2004 aan de bevoegde administratie van de Vlaamse Gemeenschap werd overgedragen.

mecenassen van de kunst? Waardoor lieten de prelaten zich (ver)leiden bij een nieuwe bestelling? Kenden zij de weg naar eersterangs kunstenaars en productieateliers en waren zij op de hoogte van de nieuwste stilistische ontwikkelingen?

1. De voorspoed van de vijftiende eeuw

In de Bourgondische tijd kon de abdij van Tongerlo een belangrijke plaats verwerven in het hertogdom Brabant. In de vijftiende eeuw staat de abdij onder leiding van de invloedrijke abt Jan Geerts van Zichem (1400-1428) die eveneens optreedt als hertogelijk raadsheer en het hertogdom zal vertegenwoordigen op internationale kerkvergaderingen. De abdij had met Jan Geerts een geestelijke leider die duidelijk verbonden was met het wereldlijke leven en zich zeer bewust was van de in Europa op til zijnde veranderingen in denken en handelen, ingegeven door het opkomende rationalisme. Dit uit zich niet alleen in zijn interesse voor de Europese universiteiten, maar ook in zijn verlangen op te treden als mecenas van de kunst.⁴

De eerste helft van de vijftiende eeuw was een voorspoedige periode voor de abdij van Tongerlo en verscheidene opdrachten werden geplaatst bij gerenommeerde kunstenaars met het oog op de verfraaiing van de kerk en de kloostergebouwen. Zo bestelt abt Jan Geerts in 1422 een monumentaal beeld van Onze-Lieve-Vrouw met Kind (h. 160 cm, b. 58 cm, Avesnesteen voorzien van polychromie).⁵

Het beeld kan precies gedateerd worden door een archieftekst.⁶ De opdracht voor dit beeld werd niet toevertrouwd aan een lokaal atelier maar de abt ging hiervoor naar een beeldhouwer in Brussel, waar op dat moment een toonaangevend centrum voor beeldhouwkunst in volle stijlevolutie was naar de echte Brabantse laatgotiek.

Bijzonder treffend is de statige Maria met eerder sombere blik, *Consolator afflictorum*, die een al even bezorgde voorovergebogen Jezus op de arm draagt. Ze houdt het kind, dat zich wendt naar een knielende mecenas, stevig met beide handen vast. Naast de overduidelijke artistieke kwaliteit van dit indrukwekkende beeld is het vooral stilistisch een belangrijke schakel in de overgang van de sierlijke internationale stijl van ca. 1400 naar het realisme van de Brabantse laatgotiek.⁷ Het traditioneel vloeiend lijnenspel van de plooien wordt hier gecombineerd met de natuurlijk gebroken plooien aan de basis, maar er is nog geen sprake van een volledige integratie van figuur en drapering.

Het is niet vanzelfsprekend om een kwetsbaar beeld van deze ouderdom en omvang zes eeuwen te bewaren en te beschermen. Oorlogen en plunderingen eisen vaak hun tol, maar ook de tand des tijd brengt schade met zich mee. Een eeuw lang (1839-1948) is het beeld niet in het bezit geweest van de abdij. De familie Orgerie-Quétry verwierf het beeld in 1839 en liet er een kapel voor bouwen in Geineide. Later kwamen de kapel en het beeld in het bezit van de familie de Merode die het beeld in 1948 terugschonk aan de abdij.

⁴ Hij stuurde religieuzen naar verschillende universiteiten in Europa voor de studies theologie en kerkelijk recht en was betrokken bij de stichting van de universiteit van Leuven, die eveneens op financiële steun van de abdij kon rekenen.

⁵ Historisch overzicht met kunsthistorische verwijzingen uit: J. Jansen en C. Ceulemans, *Inventaris van het roerend kunstpatrimonium van de Norberijnenabdij van Tongerlo*, dl. 1, Brussel-Tongerlo, 2006, p. 27.

⁶ '1422 May. Pro una ymagine lapidea Beate Virg. 1 Cor. XI pl.' Overgenomen uit: Tent. cat., 1954, Antwerpen, *De Madonna in de Kunst*, nr. 156.

⁷ Tent. cat., 1994, Gent, *Laatgotische beeldhouwkunst in de Bourgondische Nederlanden*, nr. 14. M.H. Koyen, *De Norbertijnenabdij van Tongerlo*, 1973, p. 37.

copyright IRPA-KIK, Brussel
KIK objectnummer 82440

de foto's van het IRPA-KIK, Brussel kunt u bekijken op de website www.kikirpa.be
-> Nederlands
-> Online fototheek
-> De databank raadplegen
-> KIK objectnummer invullen
-> Zoek

Het beeld werd gerestaureerd en kreeg uiteindelijk een beschermde plaats in het kloosterpand.⁸ Aan de Boerenkrijgsschuur, de plaats waar deze Maria reeds eeuwen bezocht en aanbeden wordt door moeders met zieke kinderen, staat nu een kopie van het beeld.

2. De gouden zestiende eeuw

Antwerpen als metropool en de ontwikkeling van de renaissance vormgeving in de toegepaste kunst

Om te achterhalen of abt Jan Geerts navolging kende als kunstminnende abt/connaisseur loont het de moeite ons te vergewissen van de toestand in Antwerpen op het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw.⁹ Een periode waarin nieuwe materialen beschikbaar waren, kunstenaars en ambachtsslui vanuit heel West-Europa aangezogen werden door de economische en cultureel welvarende metropool waar zich, na de langdurige laatgotische traditie, een nieuwe renaissance vormentaal ontwikkelt.

Tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw zal de economische welvaart van Antwerpen een enorme culturele opgang veroorzaken. De nieuwe zeeverbinding van de Schelde maakt van Antwerpen een wereldhaven en door de politieke onrust in Brugge zakken veel ondernemers af naar Antwerpen waar de grote jaarmarkten zoals Sinksen aan belang winnen. Door het succes van de handelsbeurs ontwikkelt de stad zich eveneens tot financieel bolwerk. Kortom, Antwerpen is rond 1500 een draaischijf voor de wereldhandel in West-Europa. De Scheldestad is het distributiecentrum voor Indische specerijen, een handel die door de Portugese koning gecontroleerd werd. Jaarmarkten

⁸ Het beeld werd behandeld door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel in 1978-1980.

⁹ Tent. cat., 1993, Antwerpen, *Antwerpen-verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw*.

evolueren geleidelijk naar permanente handelsmarkten doordat vreemde kooplieden in deze kosmopolitische stad als importeur of exporteur de handelsstroom op gang hielden. Boeken en prenten ondersteunen humanisme en wetenschap. De internationale rol die Antwerpen speelt op het vlak van typografie werkt de culturele vernieuwing in de hand. De ontwikkeling en verdere verspreiding van de Antwerpse renaissancestijl wordt hierdoor sterk bevorderd. Denken we maar aan de publicaties van Pieter Coecke van Aalst (1502-1550): zijn vertaling in 1539 van het werk van Vitruvius *Die inventie der colommen* en de vertaling van Serlio's *Regola* (algemene regels van de architectuur). De typische vormtaal met grotesken, hermen, nissen, schelpmotieven, leeuwenmuilen, candelieri en rolwerk, gecombineerd met vormen uit de laatantieke bouwkunst, wordt al snel geïntegreerd in de verschillende takken van de toegepaste kunst.¹⁰

Antwerpen is een welvarende stad met internationaal aanzien en een sterke aantrekkingskracht voor handelaars en rijke kooplieden op zoek naar luxeproducten.¹¹ Er ontstaat een ruime markt voor pronkgerei als zilverwerk, juwelen, wandtapijten, edelstenen, edelsmeedkunst, majolica, Venetiaans glas en textiel. De exporthandel in deze luxeproducten is ondertussen legendarisch geworden. In feite is het juist deze export die veel van de hierna genoemde voorbeelden zo uniek maakt. Zeer veel renaissance kunstwerken werden hier vervaardigd, maar slechts enkele bleven in Vlaanderen bewaard.

We kijken na welke belangrijke bestellingen werden geplaatst en uitgevoerd in opdracht van de heersende norbertijner prelaten uit deze periode.¹²

Een prelaat, binnen de abdij nog steeds de hoogste in rang en eindverantwoordelijk voor alle geestelijke en tijdelijke aspecten van het monastieke leven, blijkt ook in de zestiende eeuw buiten de abdijsmuren over een aanzienlijke politieke en sociale invloed te beschikken. Mede door hun deelname aan de vergaderingen van de Staten van Brabant zijn abten sterk betrokken geweest bij het bestuur van het land. Naast de adel en de steden had de clerus zijn afgevaardigden in deze raad en de norbertijnenprelaten kenden hierin een sterke vertegenwoordiging. Daarnaast worden zij door vorsten regelmatig verzocht hen te vergezellen op internationale gezantschappen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een abt, een man van de wereld, bijzonder goed op de hoogte is van al deze nieuwe stijlonwikkelingen en de weg naar de gerenommeerde kunstenaars weet te vinden.

2.1. De gouden eeuw voor Tongerlo

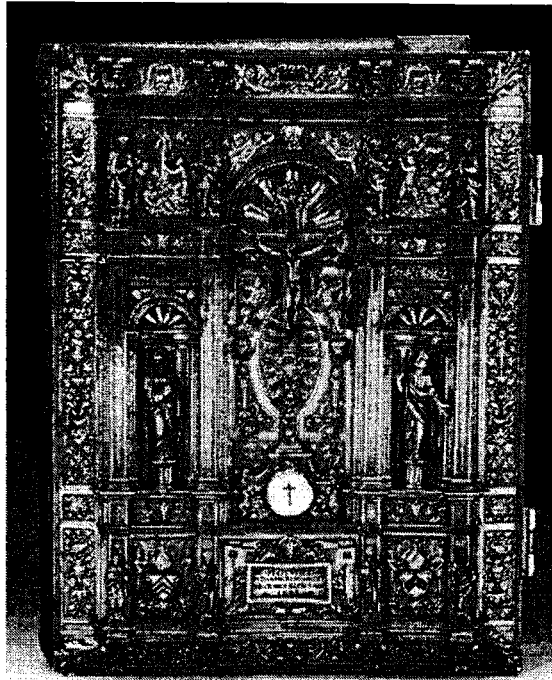
Hieronimus Mannacker, gerenommeerd zilversmid, bezorgde de abdij van Tongerlo een van Vlaanderens belangrijkste stukken renaissance zilver toen hij in 1544 het door abt Arnold Streyters (1530-1560) bestelde evangeliarium voorplat afleverde.¹³

¹⁰ In de getoonde voorbeelden verwijzen dwars opgelegde reepkrullen, leeuwenmuilen en omsluerde vrouwengezichten, rolwerk met saters of andere figuren, hybride groteskenwezens uit verschillende elementen samengesteld, zeemonsters, zeegoden, vissen, schaal- en schelpdieren eveneens naar een renaissance vormtaal.

¹¹ A.K.L. Thijs, *De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin*, in: Tent. cat., 1993, Antwerpen, Antwerpen verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw, p. 105-113.

¹² Tent. cat., 1988-1989, Antwerpen, *Zilver uit de gouden eeuw van Antwerpen*.

¹³ 'Geleverd 25 februari 1544 n.s. door Jheronimus Mannacker, weegt 9 mark 4 onsen, voor 228 Rijns-gulden'. Archivalische gegevens overgenomen uit: Tent. cat., 1988-1989, Antwerpen, *Zilver uit de gouden eeuw van Antwerpen*, p. 74, nr. 19. F. Crooy, *L'orfèvrerie religieuse en Belgique*, Brussel-Parijs, 1911, p. 28 en 107. Tent. cat., 1973, Heverlee, *De glans van Prémontré, oude kunst uit witherenabdijen der lage landen*, nr. 206.

copyright IRPA-KIK, Brussel; KIK objectnummer 83251

Het werk maakt deel uit van de kleine groep in Vlaanderen bewaard gebleven stukken renaissance zilver, maar is daarenboven een vrij vroege uitvoering in zuivere renaissancestijl. Het Antwerps maniërisme komt in het zilver pas vanaf 1540 tot volle ontwikkeling.

Het Evangelariumboekplaat is vervaardigd in verguld zilver, 38,5 cm x 29 cm en voorzien van zilvermerken: gekroonde hand, letter K, bol met kruisje.¹⁴ De decoratie is opgebouwd rond een Romeinse triomfboog waarin centraal een Calvarietafereel is uitgebeeld. Een kruisbeeld met kruisreliëf wordt geflankeerd door Johannes en Maria. Bovenaan is het voorplaat voorzien van reliëfvoorstellingen van *De koperen slang* (Numeri 21) en *Het offer van Abraham* (Genesis 22), geflankeerd door gegoten evangelistenfiguurtjes. Onderaan zijn de kerkvaders uitgebeeld, geëmailleerde wapenschilden gedragen door hermenfiguren, een rolwerkcartouche met de datum 1543 en een opschrift waarin abt Streyters zichzelf als opdrachtgever kenbaar maakt. De renaissance vormen en ornamenten zoals hermen, nissen, schelpmotieven, leeuwenmuilen en candelieri ornament zijn duidelijk in dit werk aanwezig.

Zeer illustratief voor deze tijdgeest, maar enigszins een buitenbeentje in ons betoog over de in Antwerpen vervaardigde luxeproducten, is het schilderij van het *Laatste Avondmaal*, sedert 1545 in het bezit van de abdij van Tongerlo. Zoals u wellicht weet is het schilderij een kopie naar het werk dat Leonardo da Vinci schilderde voor de refter van het dominicanenklooster Santa Maria delle Grazie te Milaan en waarschijnlijk vervaardigd door Da Vinci's beste leerling Andrea Solario. Hoewel een archivalische bevestiging voor deze toewijzing nog niet werd gevonden, wordt het werk beschouwd als een van de beste en oudste kopieën van Da Vinci's meesterwerk.¹⁵

¹⁴ Tent. cat., 1988-1989, Antwerpen, *Zilver uit de gouden eeuw van Antwerpen*, nr. 19.

¹⁵ M. Ladwein, *Leonardo, Het Laatste Avondmaal*, Zeist, 2004, p. 68.

copyright IRPA-KIK, Brussel; KIK objectnummer 81495

Abt Arnold Streyters (1530-1560) koopt het werk aan in Antwerpen uit de erfenis van ene Jean Le Grand. Hij betaalt er na een korte onderhandeling 450 Rijnsgulden voor, wat overeenstemt met zeven jaarlonen van een goed betaald rector.¹⁶ Nu is deze kopie echter van onschatbare waarde. Het *Laatste Avondmaal* werd in de loop van de geschiedenis ontelbare keren gekopieerd, maar het schilderij uit Tongerlo is een van de zeer zeldzame exemplaren die nog dateren uit dezelfde ontstaansperiode als het originele werk en het geldt eveneens als best bewaard gebleven kopie (naast de kopieën bewaard in het Magdalen college Oxford, Musée National de la renaissance in Ecouen).

Door de eerder experimentele schildertechnieken van Leonardo da Vinci is het originele werk slecht bestand tegen de tand des tijd. De gebruikte tempera forte, voorloper van de olieverf, is niet geschikt voor de vochtige muren en maakt dat veel van de oorspronkelijke luister van het meesterwerk vervaagt. De goed geconserveerde zestiende-eeuwse kopie is uitgevoerd op doek en herbergt een schat aan gegevens over compositie, details en kleur die met name voor de restauratie van het origineel van zeer groot belang is (zo was het werk een belangrijke leidraad voor restauratrice Pinin Brambilla Bacioni die in de jaren 70 werkte aan de restauratie van het origineel). Het feit dat de kopie is vervaardigd in dezelfde periode als het origineel en vermoedelijk uit hetzelfde atelier afkomstig is, versterkt de documentaire waarde enorm.

Het behoud van een dergelijk meesterwerk is ook hier geen evidentie geweest. Het schilderij werd tijdens de Franse revolutie verborgen door de familie Verhaghe in Herselt. Bij hun terugkeer naar de abdij in 1840 moesten de norbertijnen het schilderij uit geldnood verkopen. Er waren verschillende Europese kandidaat-kopers maar, misschien gelukkig voor ons, heeft niemand de vraagprijs kunnen betalen. In 1929 is het doek in grote haast uit zijn raam getrokken om het uit een brand te kunnen redden. Het KIK¹⁷ heeft acht jaar gewerkt (1958-1966) aan de restauratie van dit werk. Het werd toegankelijk voor het publiek in een speciaal voor het meesterwerk ontworpen museum.¹⁸ Later onderging het doek opnieuw een zware beschadiging toen kunstdieven niets beter

¹⁶ Verwijzing naar archieftekst overgenomen uit *La cène Léonard De Vinci, abbaye de Tongerlo*, s.p., s.d.

¹⁷ *Het Laatste Avondmaal, Tongerlo*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel, s.d. R.H. Marijnissen, *Het Da Vinci-doek van de abdij van Tongerlo*, Tongerlo, 1959.

¹⁸ Architect Theo Vijverman.

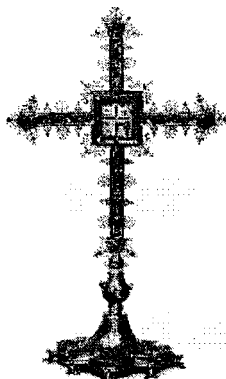
wisten te bedenken dan dwars door het doek te snijden om toegang te krijgen tot een collectie schilderijen van A. Servaes. Hierna werd het werk opnieuw hersteld.

2.2. De gouden eeuw voor Averbode

De abdij van Averbode staat in deze periode onder het abbatiaat van abt Mattheus 's Volders (1546-1565). Onder deze abt kende de abdij een periode van grote bloei. Vele abten hebben het kunstpatrimonium van Averbode verrijkt, maar abt 's Volders ontwikkelt zich, gesteund door de gunstige conjunctuur, tot een van de belangrijkste kunstmecenassen uit de premonstratenzer geschiedenis. Hij bestelde liturgische gewaden bij de beste ateliers en had een eigen borduurwerker in dienst voor het onderhoud en herstel van de paramenten. Daarnaast blijkt uit de collectie een enorme voorliefde voor edelsmeedkunst en juwelen, waarvoor hij tussen 1551 en 1565 verschillende malen te rade ging bij éénzelfde Antwerpse zilversmid.

2.2.1. Edelsmeedkunst

Minstens even gerenommeerd als Hieronymus Mannacker is Reijnier van Jaersvelt, zilversmid geboren in 1504, zoon van een goudsmid en Meester in de Sint-Lucasgilde vanaf 1534.¹⁹

copyright IRPA-KIK, Brussel; KIK objectnummer 56112
Reliekkruis, 1556, verguld zilver, edelstenen en parels, h. 95 cm, b. 55 cm.

Het contract voor het hermaken van het oude reliekkruis,²⁰ een laat veertiende-eeuwse reliekdoos, dateert uit 1551. Van Jaersvelt, ondertussen bekend vanwege zijn kwalitatief hoogstaande werk en mooie uitvoeringen in 'de nieuwe stijl', vervaardigt een reliekkruis voor abt 's Volders met schitterend renaissance decor: linten, strikken en bloemen in drijfwerk op de stam die verder is afgewerkt met vier cherubjes. Het kruis zelf is bewerkt met uitgestoken arabesken, parels en kostbare edelstenen. De vierpasvoet wordt gedragen door acht zittende putti en is versierd met gedreven vruchtensnoeren met daartussen vier ovale medaillons voorzien van Heilig Kruis voorstellingen: de kruisvinding, Constantinus draagt het kruis, in hoc signo vinces en de genezing door aanraking van het kruis. Twee van deze voorstellingen zijn voorzien van het wapen van abt 's Volders.

¹⁹ Tent. cat., 1988-1989, Antwerpen, *Zilver uit de gouden eeuw van Antwerpen*, p. 79.

²⁰ Contract Sinksen 1551 voor het hermaken van het oude reliekkruis met Reijnier van Jaersvelt, door hem geleverd 9 januari 1556 te Brussel. Archivalische gegevens overgenomen uit: Tent. cat., 1988-1989, Antwerpen, *Zilver uit de gouden eeuw van Antwerpen*, nr. 28.

copyright IRPA-KIK, Brussel; KIK objectnummer 56027
Kelk, 1562/63, verguld zilver, h. 22,5 cm. Kwitantie bewaard in abdijsarchief.²¹

Hoewel de vormgeving nog enigszins herinnert aan de laatgotische traditie, is de versiering van deze kelk uitgewerkt in zuivere renaissancestijl. Net als bij het evangeliariumvoorplaat uit Tongerlo is deze kelk binnen zijn objecttype een van de weinige zuivere renaissance voorbeelden bewaard gebleven in de Zuidelijke Nederlanden.

De zeslobbige voet met geprofileerde opstaande rand is versierd met zes medaillons waarin voorstellingen uit het Oude en het Nieuwe Testament zijn uitgebeeld. Op de bovenkant van de voet, omgeven door gedreven linten, vruchten en feniksen, staat het gaand Lam Gods, embleem van de abdij van Averbode en verwijzing naar Johannes de Doper, patroonheilige van de abdij. De zeshoekige stam, versierd met gegraveerd rolwerk en gevleugelde engelenkopjes, wordt centraal onderbroken door een geplatte sferische knoop met zes facetroosjes van rood email. Op de tegencuppa herkennen we opnieuw het renaissance rolwerk. Het werk is goed in tijd en ruimte te plaatsen door het wapenschild van Mattheus van Retie of 's Volders, prelaat van Averbode (1546-1565), onderaan op voet en door de verschillende zilvermerken: het keurmerk van Antwerpen, het monogram van de zilversmid RIS en de decanaatsletter D (1562-1663). De steekproef bewijst dat gerenommeerde zilversmeden niet werden vrijgesteld van controle en keuring.

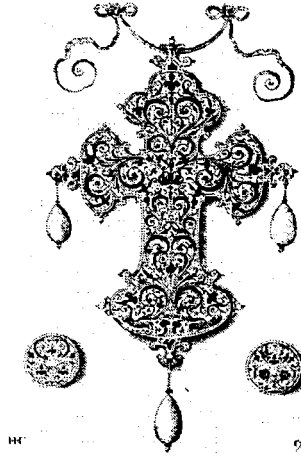
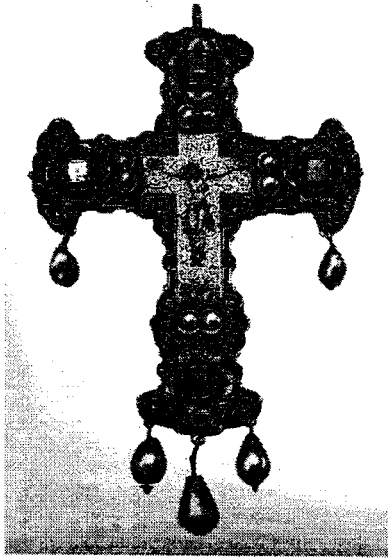
De bijhorende pateen met zelfde keurmerken is versierd met bladwerk, lijdensattributen en centraal een voorstelling van het Laatste Avondmaal.

Een van de meest tot de verbeelding sprekende kleinoden uit het patrimonium van de abdij van Averbode is zonder twijfel een borstkruis, blijktens archivalia eveneens besteld bij de vermaarde Reijnier van Jaersvelt, die op zijn beurt het werk toevertrouwde aan Hieronymus Jacobs, een juwelier afkomstig uit Zwickau, maar actief in Antwerpen.

Het goed gedocumenteerde juweel van hoge kwaliteit is ontworpen naar tekeningen van de Antwerpse graveur Hans Collaert (1520-1580), een van de belangrijke ontwerpers voor edelsmeedwerk en juwelen. Hij was de zoon van de Brusselse schilder Jan Collaert, maar werd zoals zovelen uit die periode aangetrokken door de gunstige conjunctuur

²¹ Averbode, Abdijsarchief, I, reg.16, f. 234. Archivalische gegevens overgenomen uit: Tent. cat., 1988-1989, Antwerpen, *Zilver uit de gouden eeuw van Antwerpen*, nr. 29. Tent. cat., 1973, Heverlee, *De glans van Prémontré, oude kunst uit witherenabdijen der lage landen*, nr. 256. Tent. cat., 1995, Valkenswaard, *Kunst uit Norbertijner abdijen in Brabant*, nr. 11 en 11a. P. Lefèvre, *Les travaux de l'orfèvre anversois Renier de Jaersveld pour l'abbaye d'Averbode durant la seconde moitié du XVIe siècle*, in: *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis*, II, 1932, p. 298-308.

van Antwerpen. Hij was gekend vanwege zijn verschillende modelboeken en vooral voor zijn als prent uitgegeven ontwerpen voor goudsmiden.

Abtskruis/pectorale van abt 's Volders, 1562, goud en edelstenen, parels en email, h. 11cm.²²
Rechts: ontwerptekening door Hans Collaert.

De kruisarmen zijn versierd met afhangende parels en gefacetteerde edelstenen zoals saffier, robijn, diamant en smaragd, omgeven door rolwerk met centraal een wit geëmailleerd corpus. Op de achterzijde is een plaatje met vier schroeven aan de voorzijde vastgemaakt, voorzien van rolwerk in kleurig email met daarop het wapenschild van de abt met een kenspreuk op een banderol. De kenspreuk 'ne quid nimis' dreigt bij al deze bestellingen van de prelaat/kunstkenner toch enigszins ironisch te worden.

De abdij beschikt over een getrouwe kopie²³ van het borstkruis van abt Mattheus 's Volders. Het origineel werd in 1908 verkocht aan een Weense verzamelaar Albert Figdor. Uit diens nalatenschap komt het uiteindelijk terecht in het staatsmuseum voor Pruisisch kunstbezit te Berlijn waar het nog steeds wordt bewaard.

2.2.2. Borduurwerk

Even illustratief voor de zestiende-eeuwse hang naar luxe-industrie is de textielproductie en meer bepaald de borduurateliers uit Lier die eveneens vanuit Antwerpen bevoorrad konden worden met basismaterialen als zijde, goud en zilverdraad.

Deze ateliers zijn goed gedocumenteerd en mede dankzij de abdiarchieven kunnen een hele reeks namen van borduurders gekoppeld worden aan Lier en aan een reeks paramenten gemaakt in opdracht van de abdij van Averbode.²⁴ Exact gedateerd en gesig-neerd liturgisch textiel van deze ouderdom is hoogst uitzonderlijk en daarom is deze

²² Tent. cat., 1988-1989, Antwerpen, *Zilver uit de gouden eeuw van Antwerpen*, nr. 44. Tent. cat., 1993, Antwerpen, *Antwerpen verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw*, nr. 58. Tent. cat., 1973, Heverlee, *De glans van Prémontré, oude kunst uit witherenabdijen der lage landen*, nr. 258. Tent. cat., 1995, Valkenswaard, *Kunst uit Norbertijner abdijen in Brabant*, nr. 12. P. Lefèvre, *Les travaux de l'orfèvre anver-sois Renier de Jaersveld pour l'abbaye d'Averbode durant la seconde moitié du XVIe siècle*, in: *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis*, II, 1932, p. 298-308.

²³ Bij de kopie ontbreken de vijf hangende parels.

²⁴ Tent. cat., 1973, Heverlee, *De glans van Prémontré, oude kunst uit witherenabdijen der lage landen*, nrs. 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255.

reeks kazuifels, dalmatieken en koorkappen van onmisbaar belang voor de studie van het liturgisch textiel.

Het eerste stuk uit een reeks bestellingen van abt 's Volders is de koorkap waarop de iconografie van Johannes de Doper, patroonheilige van de abdijkerk, in zeven geborduurde taferelen werd uitgebeeld door Frans van Yeteghem.²⁵ Op de linkerboord prijkt de geboorte van Johannes, de prediking in de woestijn en het doopsel van Christus. De rechterboord is versierd met de voorstellingen van Johannes die Herodes Antippas en Herodias hun liederlijk leven verwijt, Johannes in de gevangenis en Salome die het hoofd van Johannes op een schotel naar Herodes brengt. Het koorkapschild draagt de uitbeelding van de onthoofding van Johannes met aanwezigheid van de abt in pontificaal ornaat. Onderaan de voorstelling is het wapenschild van de abt geborduurd met de datum 1553. Alle voorstellingen werden gevat in een renaissance portiek met schelpmotief, balusterzuilen en acanthusbladeren en ook de figuren verwijzen in klederdracht en houding naar het Antwerpse maniërisme.

copyright IRPA-KIK, Brussel
KIK objectnummer 59124

copyright IRPA-KIK, Brussel
KIK objectnummer 59118

Wanneer we deze koorkap even vergelijken met gewaden uit het abbatiaat van Gerard vander Schaeft (1501-1532) enkele jaren eerder, is de stilistische vernieuwing ervan zeer duidelijk. Pieter van Esbeemde borduurde voor Gerard vander Schaeft een kazuifel met scènes uit het leven van Maria en twee koorkappen versierd met de Genadestoel en een Kruisiging, volledig in laatgotische traditie.

Een volgende koorkap wordt besteld bij borduurder Frans van Yeteghem met daarop het leven van de heilige Mattheus, naamheilige van de abt.²⁶ Stilistisch gaan de versieringen op de aurifrisiae nog een stap verder dan het voorgaande voorbeeld. De taferelen uit het leven van de heilige werden in medaillons of tondi geplaatst die van elkaar gescheiden werden door symmetrisch opgevat loofwerk.

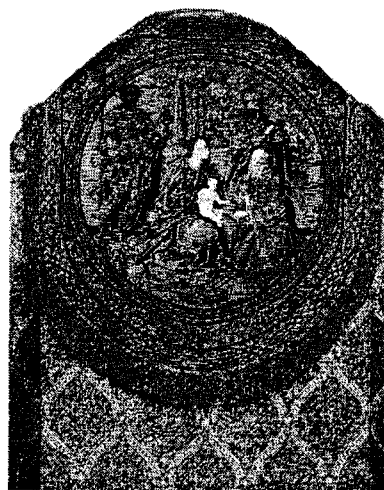
Het koorkapschild toont de marteldood van Mattheus en opnieuw is de abt getuige van dit gebeuren. Het wapenschild van abt 's Volders en het jaartal 1554 zijn in de rand geborduurd.

²⁵ Tent. cat., 1973, Averbode, *Historische schoonheid van Averbode*, nr. 79. Tent. cat., 1995, Valkenswaard, *Kunst uit Norbertijner abdijen in Brabant*, nr. 8.

²⁶ Tent. cat., 1973, Averbode, *Historische schoonheid van Averbode*, nr. 80.

copyright IRPA-KIK, Brussel
KIK objectnummer 59126

copyright IRPA-KIK, Brussel
KIK objectnummer 59142

In hetzelfde jaar levert Jan Schermiers nog een koorkap, deze keer met scènes uit het leven van Maria op de banden en de Opdracht in de tempel op de rugzijde, afgebeeld in een klassiek interieur omgeven door een met renaissance ornamenten omgord medaillon. Deze ornamenten en de allures van personages illustreren zeer goed de stijl van de Antwerpse Renaissance.

Hoewel nog verschillende andere stukken uit de door abt 's Volders bestelde reeks gewaden bewaard bleven, tonen we hier enkel nog de dalmatiek vervaardigd door Paul en Edbeth van Yeteghem (zoon en schoonzoon van Frans) en de dalmatiek/tuniek vervaardigd door Peter en Anthonis van Roesbroeck, beide behorend tot eenzelfde liturgisch stel.²⁷ Beide zijn voorzien van geborduurde tondi met voorstellingen uit het leven van Christus op de voorzijde en op de rugzijde wordt dezelfde positie voorzien voor de overeenkomstige prefiguraties uit het Oude Testament.

De dalmatiek is versierd met de vier evangelisten op de mouwen en de volgende tafere-len op de medaillons:

Geboorte Jezus / Mozes uit het water

Besnijdenis Jezus / Besnijdenis Isaak

Aanbidding koningen / Bezoek koningin van Saba aan Salomon

Jezus en de schriftgeleerden in de tempel / Ouders van Tobias treuren om
wegblijven zoon (verwisseld met besnijdenis Isaak)

Laatste Avondmaal / Manna in de woestijn

Vallende soldaten bij arrestatie Jezus / Val der engelen

Judaskus / Abner verraden door Joab

Kruisdraging Christus / Isaak draagt offerhout voor zijn vader

De medaillons zijn aan elkaar verbonden door rijk loofwerk met engelen en naakte putti die in de ranken verstrengeld zitten. De carnaties mochten worden uitgevoerd door een specialist in deze materie, Gommaar Vervaeren, afkomstig uit Lier maar op dat moment werkzaam in Mechelen.

²⁷ Tent. cat. *Ars Sacra antiqua*, Leuven, 1962, nr. T/27. Tent. cat., 1995, Valkenswaard, *Kunst uit Norbertijner abdijen in Brabant*, nrs. 9 en 10. T. Van de Plas, *Borduurwerk te Averbode in de XVIde eeuw*, in: *Analecta Praemonstratensia*, VIII, 1932, p. 174-217.

copyright IRPA-KIK, Brussel

copyright IRPA-KIK, Brussel

KIK objectnummer 59431

De tuniek voor subdiaken is versierd met de vier kerkvaders op de mouwen en de volgende tafereelen op de medaillons:

Jezus verdrijft kooplieden uit de tempel / Adam en Eva uit paradijs

Kindermoord Bethlehem / Saul laat priesters doden die David hebben verwelkomd

Opwekking jongeling van Naïm / Opwekking door Elias van de zoon van Sarepta's weduwe

Judas ontvangt de dertig zilverlingen / Jozef wordt uit put gehaald en verkocht door broers

Christus aan het kruis / Mozes richt koperen slang op

Nederdaling ter helle / Samson draagt de poorten van Gaza

Verrijzenis van Christus / Elias stijgt in een vurige wagen ten hemel

copyright IRPA-KIK, Brussel; KIK objectnummer 59431

Voor reiniging of restauratie zijn deze tondi van hun drager gehaald en bij het terugplaatsen op de verkeerde plaats gezet, waardoor de scènes uit het Nieuwe Testament op

de voorzijde niet meer corresponderen met hun prefiguratie uit het Oude Testament op de rugzijde.²⁸

Opvolger Matthias Valentini, in 1591 tot abt verkozen, bestuurde de abdij in meer woelige tijden en bestelde geen nieuwe gewaden, maar verkoos zijn wapen te laten borduren op de meesterwerken besteld door zijn voorganger.

3. Het contrareformatorisch herstel

3.1. De abdij van Park, een hoogtepunt in de contrareformatie

Tijdens de jaren 60 van de zestiende eeuw zullen de politieke en religieuze onrust een einde maken aan deze glorieperiode. Het herroepen van de godsdienstvrijheid maakt dat veel kooplieden en geschoolde ambachtslieden met hun kennis en kapitaal vertrokken naar meer liberaal gezinde oorden. De lutheraanse Duitsers trokken door naar de Noordelijke Nederlanden, de Engelse protestanten zochten hun heil in Duitsland. Alleen de katholieke Spanjaarden, Portugezen en Italianen bleven Antwerpen trouw. Gelukkig voor de Zuidelijke Nederlanden bleef de schade beperkt en zorgt de contrareformatie voor een heropbloei, vooral in de religieuze kunst. Het contrareformatorisch herstel leidt ook bij de norbertijnen in de Zuidelijke Nederlanden tot belangrijke hervormingen.

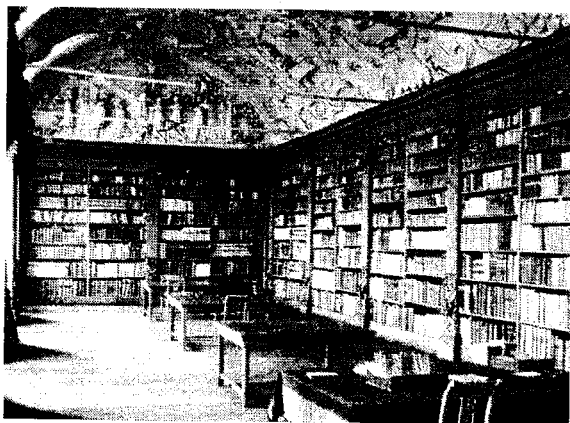
Het kroonvoorbeeld van deze heropbloei is de abdij van Park te Heverlee. Deze abdij kent zijn grootste bloeiperiode in de zeventiende eeuw. Vanaf 1585 start abt Frans van Vlierden met het herstel, doorgezet door Jan Druyts (1601-1634) en Jan Maes (1634-1648). De abdij wordt opnieuw welvarend, het kloosterideaal wordt goed nageleefd en de abten genoten opnieuw een zeer hoog aanzien.

Het hoogtepunt van deze bloeiperiode valt onder het abbatiaat van Libertus de Pape (1648-1682) die als bouwheer, politicus en administrator een van de succesrijkste abten van de abdij van Park kan genoemd worden. Zijn langdurig bestuur wordt gekenmerkt door grote bouwcampagnes en administratieve hervormingen. Ook het kunstpatrimonium zal aanzienlijk verrijkt worden met zilverwerk, schilderijen van onder meer J.E. Quellinus uit Antwerpen en J. Cocxie in Mechelen, prachtige gewaden in goudbrokaat en rijk borduurwerk. De abt bestelt niet alleen werken voor de eigen gemeenschap maar schenkt verscheidene kunstwerken aan andere kerken en kloosters.

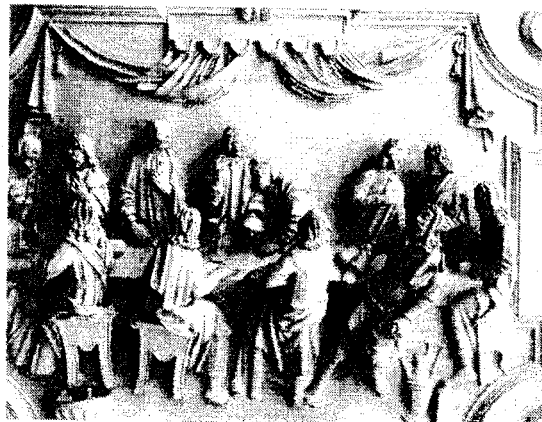
De absolute meesterwerken van deze abdij zijn de stucwerkplafonds in de bibliotheek en de refter.²⁹ Deze opdracht werd door De Pape in 1672 toevertrouwd aan meester kalksnijder Jan Christiaan Hansche die hiervoor werd geassisteerd door Hendrik Daelmans en Willem Speltjes. De werkzaamheden starten in 1672 met het tongewelf in de bibliotheek, waarin een bijna vol plastisch decor is uitgewerkt met de voorstelling van de vier evangelisten en de kerkvaders, telkens met attributen. Op de twee boogvelden van het tongewelf en in het midden van het plafond voorzag de kalksnijder scènes uit het leven van de heilige Norbertus.

²⁸ Achterkant rechts correspondeert met voorzijde links.

²⁹ W. Verrees, *Abdij van 't Park Heverlee. Historisch overzicht en bezoek aan de abdij*, Heverlee, 1970, p. 51-52. T.J. Gerits, *Jan Christiaan Hansche, een 17de eeuwse kunstenaar van Formaat*, s.p., 1989. S. Van Lani, *De Norbertijnenabdij van Park, unieke erfgoedsite in de Leuvense stadsrand*, 2007, p. 36-38.

copyright IRPA-KIK, Brussel
KIK objectnummer 114728

copyright IRPA-KIK, Brussel
KIK objectnummer 114730

In één van de hoeken houdt een hand een schietlood vast met motto: ‘ex his immobilis veritas’ (uit dit stucwerk komt de onwrikbare waarheid te voorschijn). De grote didactische waarde van dergelijke driedimensionaal uitgewerkte beeldprogramma’s past perfect in het gedachtengoed van de contrareformatie.

In 1679 hervat Hansche zijn werkzaamheden voor de abdij in de refter, waar hij een iconografisch programma uitwerkt met taferelen uit het Oude en het Nieuwe Testament, verband houdend met eten en drinken. Het *Laatste Avondmaal* siert het centrum van de zaal. Evenals in de bibliotheek is het stucplafond van een uitzonderlijke kwaliteit. Het volplastische karakter van deze reliëfs, bekomen door een vernuftige versterking van houten latten en draden in de figuren, is zeer uitzonderlijk binnen de traditie van het stucwerk.

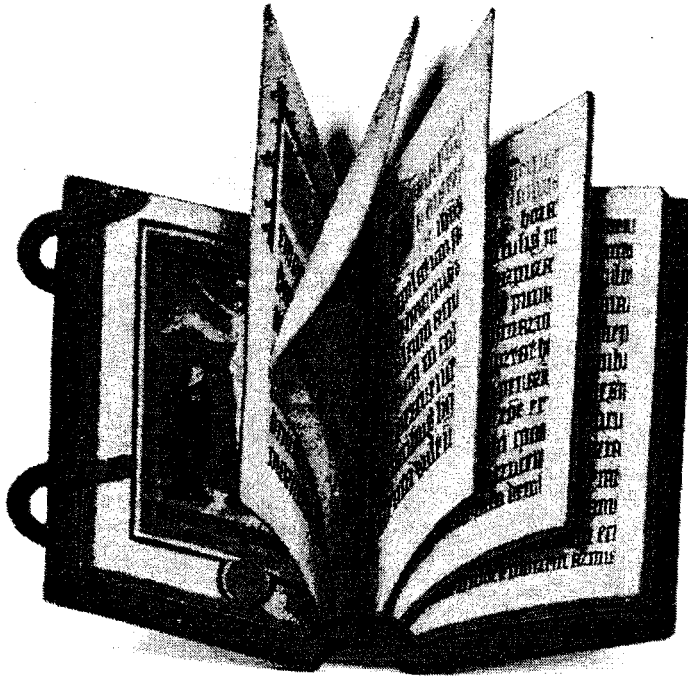
Werk van J.C. Hansche vinden we nog terug in de kastelen van Horst, Beaulieu en Modave. De stucplafond in de sacristie van de Carolus Borromeuskerk in Antwerpen uit 1653 is het oudst bekende werk van deze befaamde kunstenaar.

3.2. *Curiosum uit de abdij van Grimbergen*

Tot slot laat ik u nog een werkje zien uit de collectie van de abdij van Grimbergen, de oudste nog overgebleven abdij van de orde in de Nederlanden, rechtstreeks gesticht vanuit Prémontré in 1128. Van de vier vandaag besproken Brabantse witherenresidenties heeft Grimbergen misschien nog het meest geleden onder politieke onrusten, waardoor het kunstpatrimonium in de loop van de geschiedenis vaak onder druk heeft gestaan en het behouden van topstukken niet altijd mogelijk bleek.

Trompe-l’oeil van een opengeslagen gebedenboek uit de late middeleeuwen, geschilderd op paneel in de zeventiende eeuw. Door wie of voor wie dit bijzondere werkje gemaakt werd, is niet bekend.³⁰ De relevantie ervan binnen de kunstgeschiedenis moet nog onderzocht worden, maar het is ontegensprekelijk uitzonderlijk als type en misschien een goede manier om bij het afsluiten toch weer aan te sluiten bij het thema van vanmorgen.

³⁰ Tent. cat., 1995, Valkenswaard, *Kunst uit Norbertijner abdijen in Brabant*, nr. 18.

copyright IRPA-KIK, Brussel; KIK objectnummer 89381

Besluit

Misschien is het overdreven te stellen dat de Brabantse witheren altijd op de eerste rij hebben gestaan voor nieuwe bestellingen wanneer een nieuwe stijl zijn intrede deed, maar uit de voorafgaande voorbeelden blijkt wel de sterke interesse voor en de kennis van de vernieuwingen voortgebracht door eersterangs kunstenaars. Zonder twijfel zijn het de religieuze instellingen en kerkvorsten geweest die in perioden van economische en culturele welvaart samen met adel en stadsbesturen het leeuwendeel van het meecnaat voor hun rekening namen.

De genoemde kunstwerken zelf zijn door hun zeldzaamheid en zeer grote artistieke kwaliteit kunsthistorische hoogtepunten uit ons Vlaams religieus erfgoed. Dankzij de enorme schat aan gegevens bewaard in abdijsarchieven is dit patrimonium vaak exact in tijd en ruimte te situeren, waardoor het belangrijke kunsthistorische ijkpunten zijn geworden in de cultuurhistorische studie van de verschillende disciplines.

Vele van bovengenoemde kunstvoorwerpen danken hun ontstaan uit de behoefte aan een cultus-instrumentarium, voor de liturgische viering van sacramenten. Naast hun kunstzinnige vormgeving blijft hun sacrale bestemming centraal staan. Door ze zo lang mogelijk in situ te bewaren, hopen we dat deze parels nog zeer lang luisterrijke getuigen zullen blijven van het geloof in en eerbied voor de liturgie.

De Abdij van Park in Heverlee:
Norbertijnenabdij en unieke erfgoedsite

Stefan Van Lani

Situering

De norbertijnenabdij van Park is een bijzondere oase, een plek van ingetogenheid, rust en stilte. Een open ruimte met landerijen, dreven, vijvers en weiden, die uitnodigt voor een wandeling. De abdij van Park is echter meer dan een groene long in de verstedelijkte stadsrand van Leuven. Het is een ongemeen waardevolle erfgoedsite met een lange en boeiende geschiedenis, waar gebouwen en landschappen elkaar vinden in volstreekte harmonie. Als geheel – klooster en domein – heeft de abdij een erg grote authenticiteitswaarde.

Haar naam dankt de abdij van Park aan het jachtpark van de hertog van Brabant, Godfried I met de Baard. In 1129 schonk deze hertog zijn wildpark aan de norbertijnen van de Noord-Franse abdij van Laon, met het uitdrukkelijke verzoek om er een abdij op te richten. Sindsdien hebben norbertijnen de Parksite vormgegeven en vrijwel ononderbroken bewoond. Het belangrijkste onderdeel van het abdijscomplex, het klooster met de kerk, werd duidelijk zichtbaar ingeplant op het hoogste punt van het domein. Een opvolging van poorten leidde de bezoeker naar het statige hoofdgebouw. Beneden aan de voet van de helling in de beekvallei was er ruimte voor het industriële hart van het abdijscomplex. Hier bevonden zich de hoeve, de watermolen, de smidse, de stallingen en de tiendenschuur. De overgang tussen beide delen werd gemaakt door het provisorienhuis, of het kantoor van de pater econoom. Doorheen de eeuwen groeide Park uit tot een van de toonaangevende abdijen in de Zuidelijke Nederlanden. Haar abten genoten een hoog aanzien en haar netwerk van parochies en landerijen strekte zich uit over belangrijke delen van het grondgebied van het oude Brabant.

Het lot heeft bepaald dat het abdijsdomein vandaag nog circa 42 ha telt. Dit minidomein, een bijzonder historisch restgebied, bezit nog alle onderdelen van de ancien régime-abdij. De gaafheid van het historische geheel – sinds het einde van de achttiende eeuw werd er weinig of niets meer bijgebouwd noch afgebroken – maakt de Parkabdij tot een van de best bewaarde abdijscomplexen in België en Nederland. Bovendien bleven het kloosterinterieur en de aankleding van de gebouwen quasi intact. Vooral de stucwerkplafonds uit de zeventiende eeuw in de refter en in de bibliotheek spreken tot de verbeelding. Maar er is ook het oude en omvangrijke archief, een waardevolle boek- en prentencollectie en een uitgebreide kunstcollectie.

Afschaffing en heroprichting

In het najaar van 1792 overspoelden Franse legers de Zuidelijke Nederlanden en verdreven in 1794 definitief de Oostenrijkse heersers. Het nieuwe regime ijverde voor de afschaffing van de feodale structuren uit het ancien régime. De ongemeen harde maatregelen tegen de kerk, de geestelijkheid en de kloosters kaderden in dat verband. In 1796 kwam het tot de opheffing van alle kloosters en abdijen. In 1797 viel het doek voor de abdij van Park. De kanunniken werden gedwongen hun abdij te verlaten. Al hun bezittingen, zowel roerend als onroerend, werden plotseling staatsbezit. Het uitgestrekte domein werd in loten verdeeld en in de veilingzalen van de nieuwe departementen aan de

meest biedende verkocht. Dankzij een stroman, Everard Tops, kon een fractie van het vroegere patrimonium worden teruggekocht, zijnde de huidige abdijsite met ongeveer 40 ha belendende gronden. De abdij kon voorlopig echter niet worden heropgericht. Gelukkig hadden de kanunniken hun archief en kunstcollecties vóór de komst van de Franse commissarissen in veiligheid gebracht!

De opname van de Zuidelijke Nederlanden in het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bracht niet onmiddellijk soelaas voor de religieuzen, ook niet voor de overblijvende Parkheren. Pas met de afkondiging van de liberale Belgische grondwet in 1831 konden de overlevende kanunniken denken aan de lang uitgestelde heroprichting van hun Parkabdij. Het duurde uiteindelijk nog tot 1836 voor dit ook effectief gebeurde.

Het huidig uitzicht van de abdij is voornamelijk zeventiende- en achttiende-eeuws, maar de plattegrond van de site met de bebouwingspatronen en het cultuurlandschap met de vijvers zijn middeleeuws. De watermolen dateert van 1534. Tiendenschuur, wagenhuis en stallingen kwamen er in 1663-1664 in opdracht van abt Libert de Pape. De laatste grote bouwcampagne dateert van het abbatiaat van Hieronymus de Waerseghere (1719-1730). Hij gaf het abtskwartier van het klooster zijn huidig uitzicht, verbouwde het merendeel van de poorten en de kerk en liet de kerktoren (1730) optrekken. Nadien stokten de bouwactiviteiten voorgoed en groeide de abdij van Park uit tot een erfgoed-site van internationaal belang.

Toekomstproject

Het bouwproject van de abdij van Park werd gedragen door vele handen. Eerst en vooral door de norbertijnen zelf: kanunniken, novicen en lekenbroeders, maar ook door de vele leken die werkten voor de abdij. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw – mede door de sterk verminderde rekrutering – kregen de norbertijnen van de abdij van Park het moeilijker om hun patrimonium in stand te houden. Daarom startte in 1994 de zoektocht om met respect voor de zelfstandigheid van de abdijsamenleving en de specifieke spiritueel-religieuze uitstraling van het gehele complex nieuwe bestemmingen te realiseren voor het gebouwenpatrimonium.

Belangrijke stappen in deze zoektocht naar een reconversie werden gezet in 1998 toen het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur vzw (CRKC) zijn intrek nam in de westvleugel van het kloostergebouw en in 2003 toen een groot deel van de abdijsite in erfpacht werd gegeven aan de stad Leuven. Nog datzelfde jaar werd het Museum abdij van Park: Museum voor religieuze kunst- en cultuur Vlaanderen opgericht. Sedertdien wordt voor de site resoluut de erfgoedkaart getrokken en kon met de instemming van de norbertijnen het boeiend restauratie- en herbestemmingsproject voor de abdij van Park, hierin gesteund door haar Vriendenvereniging, van start gaan.

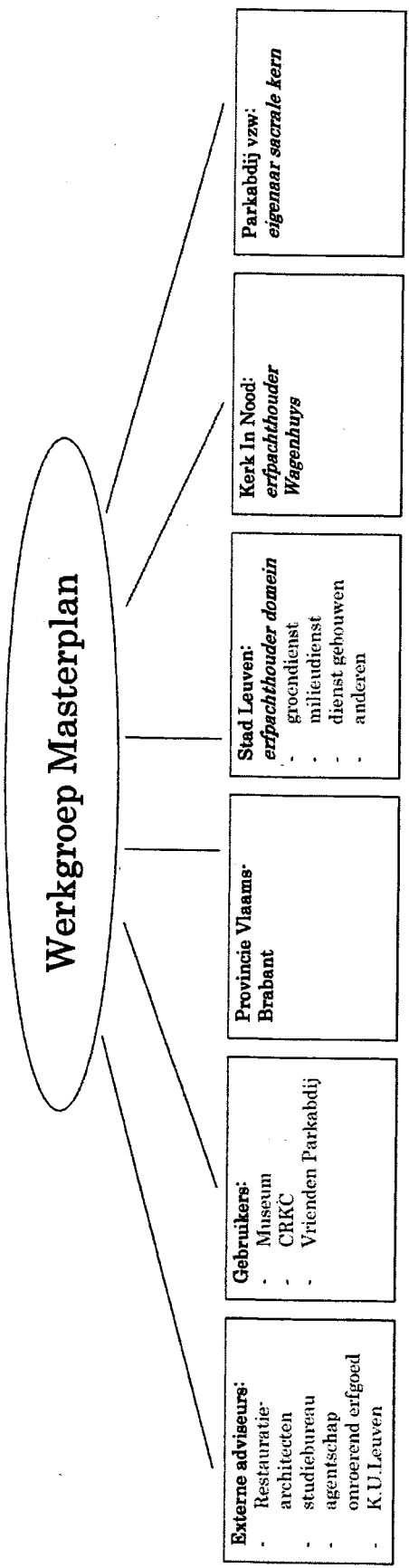
De abdij werd een open monumentenvereniging en de ontwikkeling als erfgoedcentrum en museum begon. Tevens staan er een academie van de stilte en een kunstencentrum op het getouw. Het CRKC werd recent erkend als expertisecentrum in Vlaanderen omtrent alle aspecten van het religieuze erfgoed. Jaarlijks neemt de abdij deel aan de Erfgoeddag en aan de Open Monumentendag. Nog in 2007 telde de tentoonstelling 'IN GODSNAAM! 1000 jaar kloosters' meer dan 14.000 bezoekers op nauwelijks drie maanden tijd. De abdijsite doet dienst als parochiekerk en biedt ook plaats voor

concerten. Verschillende koren komen in de abdij repeteren. Het gastenkwartier en het provisorenhuis zijn als kantoor verhuurd aan de Katholieke Hogeschool Leuven. Het wagenhuis en de paardenstallen van de hoeve werden recent gerestaureerd en bieden onderdak aan Kerk in Nood België. De Norbertuspoort wordt gebruikt als tijdelijke tentoonstellingsruimte voor Leuvense kunstenaars. Een belangrijk deel van de kloostertuinen kreeg een opknapbeurt. Het abdijsdomein werd aangepakt en de natuurwaarden hersteld. De ontsluiting van het geheel verbeterde fel dankzij een signalisatie- en audiogidsparcours. Het spreekhuis of *locutorium*, een gebouw uit 1718, werd ingericht als onthaal en tentoonstellingsgebouw. Sinds 24 maart 2009 is dit gebouw de draaischijf van de toeristische ontsluiting van de abdij. De eerste permanente tentoonstellingsmodule van het Museum abdij van Park, die handelt over de norbertijnen in het algemeen en de abdij van Park in het bijzonder, is er te zien.

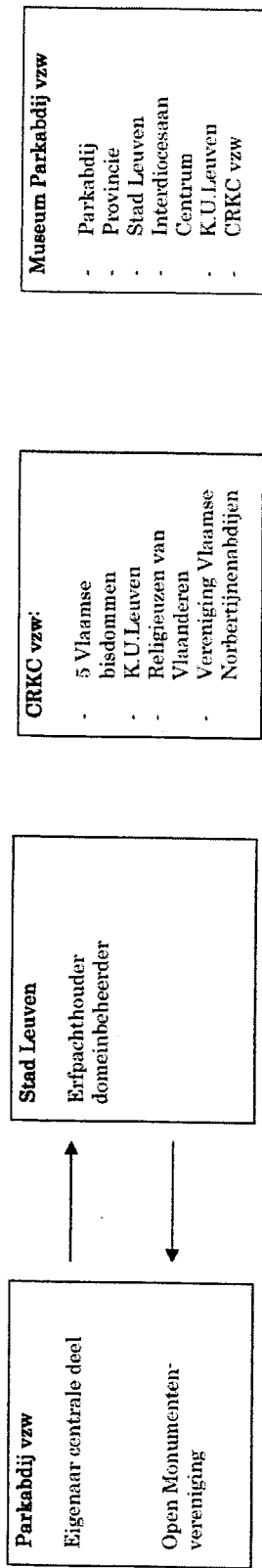
Een brede multidisciplinaire werkgroep waakt sinds 2003 over de projecten die in de abdij kunnen worden gerealiseerd. Toetssteen voor dit alles is de vrijwaring of zelfs de versterking van de specifieke sfeer en uitstraling van de plek. In het kader van een Europees project rond de herbestemming van grote religieuze sites in West-Europa, waaraan de abdij van Park in de periode 2005-2008 deelnam, werd deze sfeer omschreven als de *Genius Loci of the Spirit of the Place*. Dit behoud van de *Genius Loci* vergt een gemeenschappelijke benadering van de gebouwen en hun waardevolle historische en groene omgeving. Hiervoor werd in nauw overleg met alle betrokken partijen in 2004 een algemeen plan opgesteld met drie doelstellingen:

- de structuur van de abdijsite (gebouwen en kerk, open ruimtes, natuur en landschap) in al haar aspecten en onderlinge relaties erkennen en herwaarderen,
- het maximale behoud van de specifieke identiteit en sfeer van de plek,
- het behoud van een oase waarin open ruimte, groen en natuur primeren.

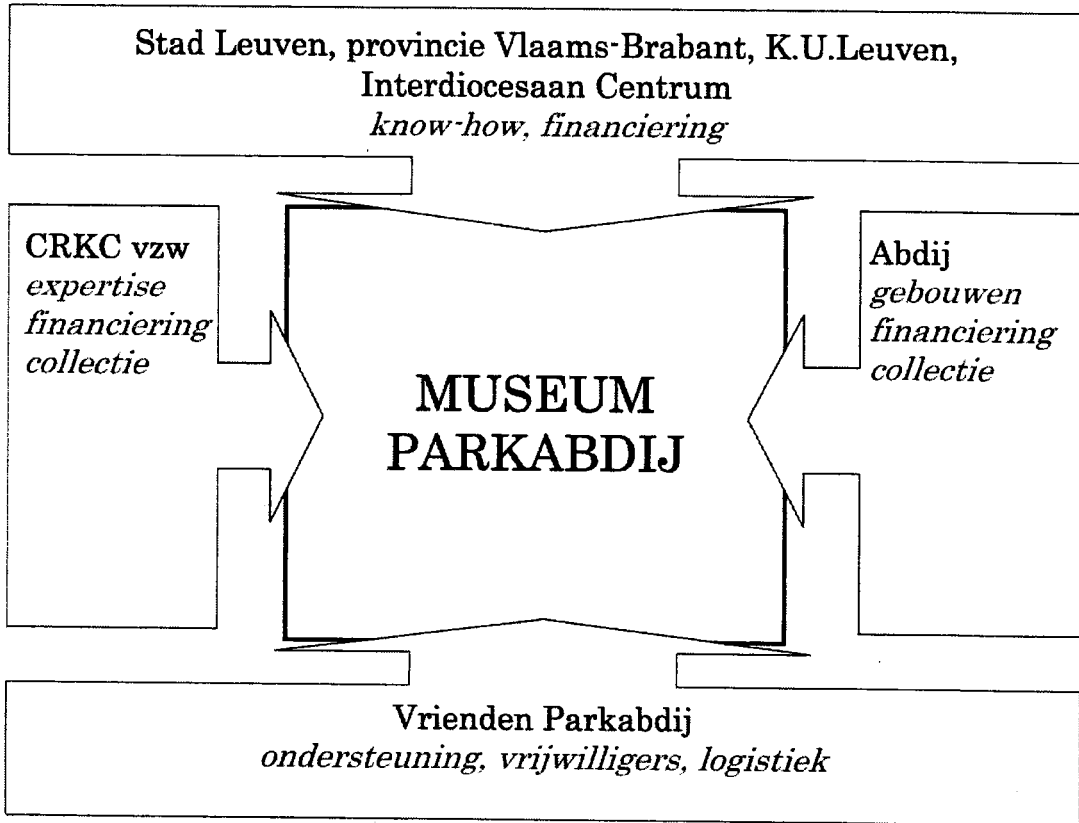
Het is dit plan dat de komende decennia wordt uitgevoerd. Dankzij dit masterplan en het partnership dat er rond groeide is de toekomst van de abdij van Park verzekerd. De restauratie en de verdere herbestemming zullen nog jaren vergen, maar de koers werd uitgezet. Een breed draagvlak van partners trekt de kar: de abdij zelf, de abdij van Averbode, de Vrienden van de abdij van Park, het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur, het Museum abdij van Park, het Interdiocesaan Centrum, de KU Leuven, het Davidsfonds, Toerisme Vlaanderen, de provincie Vlaams-Brabant, de kerkfabriek en de parochie, de stad Leuven en de Vlaamse overheid. Want net zoals destijds maken vele handen het werk licht!

Culturele ontsluiting van de abdijgebouwen en van het domein

Organogram Museum Parkabdij
- Museum van Religieuze Kunst en Cultuur Vlaanderen vzw

Curricula van de sprekers

Ann Kelders

Ann Kelders studeerde geschiedenis aan het UFSAL te Brussel en de Universiteit Gent waar zij promoveerde over laatmiddeleeuwse kroniekschrijving in het graafschap Vlaanderen. Van 1990-1992 en sinds 1999 is zij werkzaam in de Koninklijke Bibliotheek van België, verbonden aan de Handschriftenafdeling maar nu gedetacheerd en belast met de coördinatie van de digitalisering en catalogisering van de patrimoniale collecties, waaronder de handschriften.

Keizerslaan 4, B-1000 Brussel

Mirjam Raaphorst

Mirjam Raaphorst studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Haar onderzoek had als onderwerp wonderen in vroegmiddeleeuwse heiligenlevens. Vanaf 2007 is zij in meerdere projecten werkzaam in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Voor het project *Parchment to Portal* maakte zij beschrijvingen en foto's van diverse collecties middeleeuwse handschriften, onder andere van het kruisheerenklooster te Sint Agatha nabij Cuijk en de Abdij van Berne te Heeswijk.

Van Dulckenstraat 29, NL-6512 DS Nijmegen

Petra Veldman

Petra Veldman is licentiaat in de Oudheidkunde en Kunstwetenschappen (K.U.Leuven) en volgde daarna postgraduaatopleidingen Monumenten- en Landschapszorg (Henry van de Velde-Instituut, Antwerpen) en 17th and 18th Century Decorative Arts Course (Sotheby's, Londen). Sedert 2004 is zij wetenschappelijk medewerker bij het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur te Heverlee, afdeling roerend erfgoed.

Abdij van Park 7, B-3001 Heverlee

Stefan Van Lani

Stefan Van Lani studeerde moderne geschiedenis (K.U.Leuven) en archivalieken (Vrije Universiteit Brussel). Hij is halftijds als archivaris verbonden aan de Abdij van Park en halftijds als medewerker aan het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) te Heverlee. Door het CRKC is hij gedetacheerd aan het Museum Abdij van Park.

Abdij van Park 7, B-3001 Heverlee

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden

De Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden bestaat uit:

H. van Bavel, O.Praem., *archivaris van de abdij van Berne te Heeswijk en lid van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

prof.dr. A.-J.A. Bijsterveld, *bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant' aan de Universiteit Tilburg*

dr. L.C. Van Dyck, O.Praem., *archivaris van de abdij van Tongerlo en vicepreses van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. H. Janssens, O.Praem., *archivaris van de abdij van Averbode en secretaris van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. S. Van Lani, *archivaris van de abdij van Park*

lic. L. Vienne, O.Praem., *archivaris van de abdij van Postel en pastoor van Arendonk.*

De Werkgroep organiseert jaarlijks, afwisselend in Vlaanderen en Nederland, een thematische contactdag voor belangstellenden. Tot nu toe vonden plaats:

Eerste contactdag, zaterdag 20 april 1991, Abdij van Averbode
Norbert van Gennep en de premonstratenzerorde in de Nederlanden

Tweede contactdag, zaterdag 9 mei 1992, Abdij van Berne te Heeswijk
De premonstratenzerorde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik

Derde contactdag, zaterdag 15 mei 1993, Abdij van Tongerlo
Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden

Vierde contactdag, zaterdag 7 mei 1994, klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout
Vrouwen in de premonstratenzerorde

Vijfde contactdag, zaterdag 29 april 1995, Abdij van Postel
De stadshoven van de premonstratenzerabdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie

Zesde contactdag, zaterdag 27 april 1996, Abdij van Middelburg
Abdij en stad

Zevende contactdag, zaterdag 26 april 1997, Abdij van Park
Norbertijnen in de politiek

Achtste contactdag, zaterdag 16 mei 1998, Abdij van Rolduc
Omgang met norbertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving van de heiligenverering in de orde van Prémontré

Negende contactdag, zaterdag 8 mei 1999, Ninove
Middeleeuwse premonstratenzer kerken

Tiende contactdag, zaterdag 13 mei 2000, Fryske Akademy te Leeuwarden
Norbertijnen in Westlauwers Friesland

Elfde contactdag, zaterdag 28 april 2001, Abdij van Grimbergen
Norbertijnen en Wetenschap

Twaalfde contactdag, zaterdag 20 april 2002, Stadsherberg de Mol te Delft
Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters

Dertiende contactdag, zaterdag 24 mei 2003, Abdij van Averbode
De Norbertijnen en de Barok in de Nederlanden

Veertiende contactdag, zaterdag 8 mei 2004, Landgoed Mariënwaerdt
Norbertijner Abdij-economie en Landschap

Vijftiende contactdag, zaterdag 16 april 2005, Abdij van Tongerlo
Norbertijnen en Zielzorg

Zestiende contactdag, zaterdag 20 mei 2006, Oude Abdij Drongen
Memorievieringen bij Norbertijnen

Zeventiende contactdag, zaterdag 12 mei 2007, Abdij van Berne te Heeswijk
De strijd om te overleven

Achttiende contactdag, zaterdag 19 april 2008, Abdij van Park
Kunst- en handschriftenbezit van de Norbertijnenabdijen

Voor inlichtingen, suggesties of opmerkingen kan men terecht bij:
H. Janssens, Abdij van Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode
h.janssens@abdiijaverbode.be

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Ann Kelders. <i>Kloosters op de Kunstberg. Handschriften uit de abdijen van Park en Tongerlo in de Koninklijke Bibliotheek van België</i>	7
Mirjam Raaphorst. <i>De middeleeuwse handschriften in de Abdij van Berne en de website Medieval Manuscripts in Dutch Collections</i>	15
Petra Veldman. <i>Als parels in het goud. Enkele kunsthistorische hoogtepunten uit het kunstpatrimonium van de Brabantse Witheren</i>	27
Stefan Van Lani. <i>De Abdij van Park in Heverlee: Norbertijnenabdij en unieke erfgoedsite</i>	45
Curricula van de sprekers	53
Deelnemerslijst	55
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden	59
Inhoudsopgave	61